

Дагыстан адабияты

16+

Байтөрөк

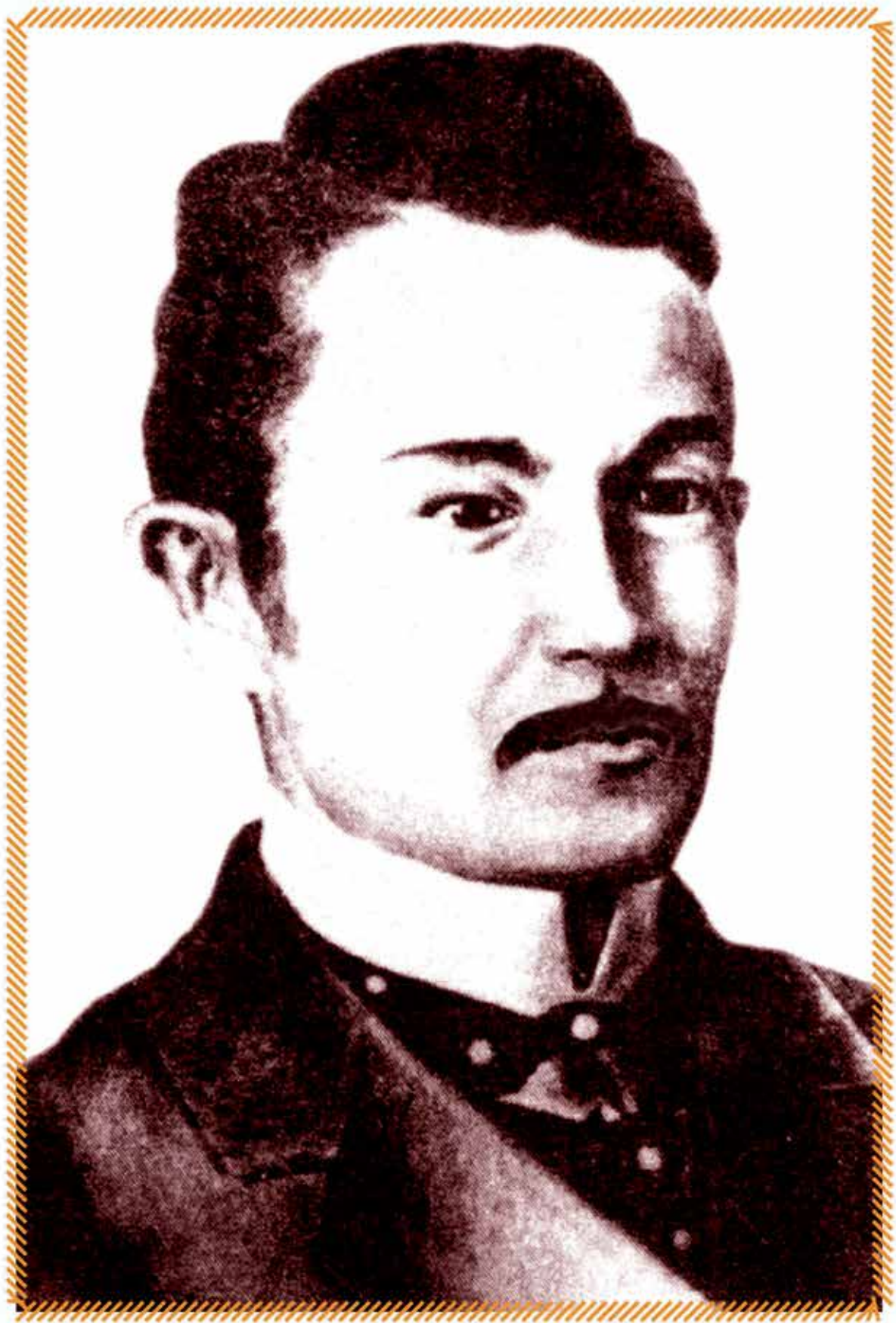
Йылда эки кере шыгады

Гамзат Аджигельдиев

80

№1 / 2019

Абдул-Хамид ДЖАНИБЕКОВ,
ногай халк ырыкландырувшысы

БАЙТЕРЕК

Литературно-художественный
и общественно-политический альманах
Выходит два раза в год

Литературалы эм ямагат политикалы альманах
Йылда эки кере шыгады

Учредитель:

Министерство информатизации,
связи и массовых коммуникаций
Республики Дагестан

1

2019
январь - июнь

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских журналов
“Соколенок” и «Литературный
Дагестан»

ЖУРНАЛДЫНЪ ИШТЕЛИГИ:

БИЗИМ СЫЙЛЫ МЕРЕКЕШИЛЕР

- Абдул-Хамид Джанибековка – 140 йыл.**
«Ногай уьшин номай берген оз куьшин»,
илми макаласы.....3
- Гамзат Аджигельдиевке – 80 йыл.**
«Ягасыннан шыгып кеткен йылгадай», ада-
бият макаласы..... 11
«Поэт болып тувган эди», илми макаласы.17
«Ана, бала эм татымлык», илми макаласы.22
«Сесинь сенинъ оьмирлерге занъырар»,
адабият макаласы.....26
«Гамзаттайлар сийрек тувадылар», эске-
руьв.....28
«Балалык пан коьп затгы анъламадык»,
эскеруьв.....29
Гамзат Аджигельдиевтинъ поэзиясы.....30
- Аждаут Наймановка – 75 йыл.**
«Халкынынъ атын сый ман айттырады»,
адабият макаласы.....30
- Иса Капаевке – 70 йыл**
«Язувшыдынъ яратувылыгы акында», ада-
бият макаласы.....37

БАСКА ХАЛКЛАРДЫНЪ АДАБИЯТЫ

- Сулейман Стальскийге – 150 йыл.**
Адабият макаласы эм ятлавлар.....43

ПОЭЗИЯ ЭМ ПРОЗА

- Сыбыра Шопбас** улынынъ йыры.....49
Бийке Кулунчакова. «Тень болганда соьй-
лермиз», повестьтен уьзик.....51

Етекши - бас редактор

М. Ахмедов

Редактор

Б. Кулунчакова

Редакциядынъ коллегиясы

А. Исмаилов

*(бас редактордынъ
орынбасары)*

М. Аvezов

В. Казаков

М.Кожаев

Э.Кожаева

Ш.Курмангулова

З.Магомедова

Редакциядынъ адреси:

367025, Махачкала,
Даниялов орамы, 55

Телефонлар:

бас редактор - 67-16-31

бухгалтерия - 67-18-75

БАЙТЕРЕК №1

На ногойском языке

январь - июнь

Шал-Кийиз Тиленши улы. Ятлавлар.....60

Шахидат Курмангулова. Илми макаласы..64

Асан Кайгылы. Ятлавлар.....72

Маржан Солтанбекова. Илми макаласы...74

Мурат Аvezов. Адабият макаласы.....82

**ОЛАР ИСТЕ СЫЙ,
АБЫРАЙ КАЗАНГАНЛАР**

Кырымхан Добагова. «Эр йигит эл ушин»,
очерк.....84

Тамара Дышекова. «Савга мага яшавым-
нынъ аьр куьни», очерк.....88

Дженетхан Джумаева. «Канатлы кыз Лина-
ра», очерк.....93

БИЗИМ ЯСЛАРДЫНЪ ЙОЛЛАРЫ

«Айгульдинъ уьстинликлери» макала.....96

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Регистрационный номер: серия ПИ №ТУ05-00412 выдан
Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан от
22.04.2019 г.

Байтерек. №1 2019 г.

Выход в свет 17.05.2019 г.

Тираж 456 экз.

Заказ № 376

Цена свободная.

Печать офсетная. Бумага офсетная.

Формат 70x108 1/16.

Усл. печ. л. 8,4.

Усл. изд. л. 8,7.

Редакция и издатель:

Государственное бюджетное учреждение Ре-
спублики Дагестан “Редакция республиканских
журналов “Соколенок” и «Литературный Дагестан».

Адрес редакции и издателя: 367025, г. Махач-
кала, ул. Даниялова, 55

Типография: ООО «Издательство «Феникс - пресс»

Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Петра I, 61

Бизим атаклы терекешилер

АБДУЛ-ХАМИД ДЖАНИБЕКОВКА – 140 йыл

НОГАЙ УЪШИН НОМАЙ БЕРГЕН ОЪЗ КУЪШИН

Абдул-Хамид Шаршенбий улы Джанибеков 1879-ншы йылдынъ 4-ншы наврузында (эски эсап пан 18-нши наврузда) Астраханъ каласында тувган. Онынъ орамы аьвелде Кизляр орамы деп аталатаган болган. Орамнынъ Тиек деген йылга ягасында агаштан ясалган кишкей уй бар. Сонда ол озининъ яшавынынъ бир кесегин озькерген. (Оькинишке, бу уйди халкымыз айырым саклап бажармаган. Болса да соны, сав халкымыз бан йыйылып, кери кайтарып сатып алмага керекпиз. Эм бу меканды А.-Х. Джанибековтынъ уймузейи этпеге борышлымыз, неге десе байыр уйди иелери бузып тайдырмага да боладылар. – Редакция).

Келеектеги ярыкландырувшыды атасы медресеге окымага берген эди. Медреседи М-Х. Джанибеков етимисли кутарган, болса да яс аьдем дин куллыгы ман аьвликпеген. Оны бала шагыннан алып халк арасында коьп айтылатаган баьтир йырлары, суьйим дестанлары, такпаклар эм айтувлар, эртегилер эм легендалар кызыксындарган эдилер.

Абдул-Хамид Шаршенбий увылы 1905-нши йылдан алып ногай халк авызлама яратувшылыгынынъ байлыгын йыйып баслайды. Ол сол йылларда элимиздеги алдышы социал-демократларынынъ язганларын окып, Биринши орыс революциясынынъ ийги гуманистлик ой-ниетлери мен кызыксынады. Сол кызыксынувы оны революционерлер ишине аькеледи. Неге десе ол йылларда, баьри халкларды да басып турган патша тагын тайдырмай, халк коьлемин билимлендируьвге йол ашув кыйын эди. А-Х. Джанибеков Астраханьдеги РСДРП (б) ясыртын куьбининъ ваькиллери мен байланьс туткан, татар куьбинде Х.Умеров пан бирге ортакшылык эткен.

А.-Х.Джанибековтынъ яшав йолы 1901-нши йылда Астраханъ губерниясынынъ Красноярск уездиндеги Карагаш ногайларында окытувшы куллыгыннан басланган эди. Сол йылларда ол картлардынъ бурынгы йырларын, хабарларын, айтувларын эс берип тынъламага амырак болган. Онынъ аьрекети мен 1905-нши йылда халктынъ тил байлык оьнерин йиюв ниет пен ногай ясларынынъ биринши кружогы курылады. Аьне сол заманда Абдулхамид «Ногай баьтири Казтувганнынъ калмык ханы Аюке мен куьресуьви акында» деген йырды Салих-йыравдан язып алган.

Кобшип-коньп юрген ногайлар, авыр яшавыннан эм байлардан коьп эзиет коьруьвиннен себепли, тийисли билим алып болмаганлар. Ногай мырзалары, орыс помещиклери халк арасыннан окымыслы, билимли аьдемлер шыкканын суьймегенлер. Келеектеги ярыкландырувшы да ярлы аьдемге тийисли билим алув уьшин коьп авыр кыйынлыктан оьтпеге керегин оьз яшавы ман сынаган. Оьзининъ эскеруьвлеринде Абдул-Хамид Джанибеков булай язган: «Билим – амалсыз керек зат. Ол аьдемди шынты аьдем этеди, ол аьдемди яшав ман таныстырады, ама окымыслы болув деген зат тынышлардан тувыл. Онынъ уьшин мен аз корлык коьрмедим. Яланъашлык, ашлык, етиспевлик... Ама ол затлар мени окувдан айырып болмадылар. Нешаклы кыйын болса да, амал йок, билим алмага керек» деп.

Ол яс йылларында билимин токтавсыз арттырып турган эм орыс халкынынъ маданиятын уйренмеге тувган халкын шақырган. 1915-нши йылда А.-Х.Джанибеков Красноярск баслангыш училищединъ педагогикалык советининъ толы сынавын оьтип окытувшы деген кеспи шайытламасын байырлаган. Ол Красноярск районнынъ мектебинде орыс тилининъ дерислерин юритеди, сонъында мектебинъ етекшиси де болады.

Абдул-Хамид Шаршенбий увьлы акында онынъ алдынгы окувшыларынынъ бириси, сонъында шаир Замза Юмангулов: «А.-Х. Джанибеков алдышы совет интеллигенция ваькили, оьзининъ сав яшав оьмирин халкын билимлендируьвге багыслаган, онынъ эркинлиги эм наьсиби уьшин куьресип турган», – деп эскерген.

«Меним яшав йолым» деген колязбасында Джанибеков булай деп эскерген: «1919-1920-нши йылларды мен Астраханъ губерниясынынъ эм уездининъ ногайлары арасында окытувшы болып иследим. Меним аьрекетим мен Тиекте ногай ясларынынъ кружогы курылды. Кружоктынъ куллыгынынъ туьп маьнеси: ногай халкынынъ авызлама яратувшылыгын тергеп билуьв эм йиюв эди.

Бу кружокта ислей турып, мен, юртшылар (Астраханъ ногайлары) оьзлерининъ бурынгы соьз байлыгын мутканларын билдим. Оларда бурынгы таза ногай йырлары йок эм Астраханьде яшайтаган оьзбеклер мен тар байланысы болганнан себеп, Хаш-Аваз янъы поэзия кеби тувады. Хаш-Аваз – аьруьв сес дегенди анълатады. Хаш-Аваздынъ атаклы йыравлары болып Астраханьде Фахретдин мен Сыдыкбай шаьйделер саналганлар. Кружокта болатаган хабарлардан мен Кавказда яшайтаган бай халк поэзиясы болган караногайлар акында эситетаган эдим эм оларга бармага ниетлендим».

А.-Х.Джанибеков 1920-нши йыл Грозный каладынъ окув ислер боьлигининъ шақырувы ман Сырт Кавказга окытувшы болып келеди. 1921- нши йылдан алып Владикавказда орынласкан Сырт Кавказ уьлке

танув институты ман тар байланысады, ногай халкы эм фольклоры ман кызыксынган алимлер Ч.Валихановтынъ, Ананьевтинъ, Фарфоровскийдинъ, П.Мелиоранскийдинъ, М.Османовтынъ эм баскалардынъ язган илми куллыклары ман таныскан эди.

1926-1928-нши йылларда А.-Х.Джанибеков Ставрополь крайынынъ алдынгысы Ашыкулак районуна окытувшы болып ислемерге келеди. Ол тек балалар арасында тувыл, окытувшылар арасында да билим ушкынларын таралтпага шалыскан эди. Аьне Сол йыллардан алып ол ана тилимизди саклав эм уйренуьв уьшин халкымызга яньы алфавит, яньы букварьлер, окув китаблер туьзбеге деген аьрекетин баслайды. Ол ногай окытувшылардан «Округ методика биригуьвин» эм «Уьлке танув кружогын» туьзеди. Бу йылларды эслерине алып, сонъында белгили окытувшылар, шаирлер М.Курманалиев эм З.Кайбалиев: «Аргымак уьстинде яс бала да йигит, сиз, инилерим, аргымаксыз да – йигит болувга шалысынъыз», – деп бизим коьнъиллеримизди коьтеретаган эди, – деп эскергенлер.

1928-нши йылга дейим ногай балалар араб тилинде окыганлар. А.-Х. Джанибеков араб тилинде окув ман илгери абытлар этилинмеегин анълайды эм баслап алфавит, сонъ орфография туьзуьв деген маьнели эм яваплы оькимет исти яшавга шыгарувга урынады. Ол, ногайлар арасыннан ялгыз ваькили болып, 1926-ншы йылда Бакуда озгарылган I-ни Савлайсоюзлык тюркологлар курултайында катнасады. Сол йылларда Абдул-Хамид Шаршенбий увьлы Дагыстаннынъ илми-актарув институты уйгынлаган этнографиялык экспедиция сырасында бизим Ногай шоьлге келген. Экспедиция баьри ногай авьлларды да айланып шыккан эди. Сол аьсерде А.-Х. Джанибеков караногайлар акында коьп затлар язады эм экспедиция куллыгына уйкен ярдамын этеди.

Оьмирининъ хыйлысын Абдул-Хамид Шаршенбий увьлы Дагыстан ман байланыстырган. Ол арбаман да эм явап та савлай Ногай шоьлди кезип шыккан эди. «Колтыгымда кобызым, конган ерде азыгым», – деп маскаралайтаган болган Абдул-Хамид-агай.

Экспедиция сырасында А.-Х.Джанибеков Караногай районуна бир неше кере келген. Онынъ акында филология илмилер докторы, алдынгысы СССР Илмилер Академиясынынъ тил бойынша институтынынъ профессору Николай Александрович Баскаков йылы кепте эсине алган:

«1930-ншы йыллардынъ басына Дагестан халкларынынъ алфавити эм орфография маьселелери бойынша йыйынлардынъ бирисинде мен йигит кыпшаклардынъ баьтир эртегилериндей шынты тюрк сыпатлы кисиге эсимди караттым. Меним конъысым Дагестан илми-актарув институттынъ директоры йол. Гаджибеков мага сол аьдемнинъ акында хабарлады. Ногай алфавиттинъ эм ногай тилинде биринши окув китаблерининъ авторы Абдул-Хамид Джанибеков арымай-талмай ногай фольклорын йьювшы. Онынъ йыйнаган ногай эпослары, эртегилери, йырлары, юмаклары, айтувлары эм баска затлары СССР Илми Академиясынынъ Дагестан филиалынынъ архивинде аьлиге дейим сакланады.

Кумык-ногай экспедициясында ногай эм кумык авьлларында экевлеп юргенимиз бир де эстен таймаяк. Сол экспедициядынъ сырасында – онынъ етекшиси, филология илмилердинъ докторы, СССР Илмилер

Академиясынынъ член-корреспонденти Н.К. Дмитриев, Янъы Алфавиттинъ Сырт Кавказ Комитетининъ куллыкшылары М.Милых эм Н.В.Смирнова, Янъы Алфавиттинъ Дагестан Комитетининъ ваькиллери ногай аьлими Абдул-Хамид Джанибеков, ногай поэти Ильмухаммед Абдулжалилов эм мен – ол заман ВЦКНА-дынъ бас илми куллыкшысы. Эки ай ярымнынъ узагында, уйкен кыйынлык пан авылдан–авылга барганда ятар ерсиз эм коьликсиз биз ногай авыллардынъ баьрисинде де эм кумык авыллардынъ коьбисинде болдык. Абдул-Хамид Джанибековтынъ каьр шегуьвиннен себеп бизди кайсы ерде де ийги карсы алып, окытувшыларданъ уьйинде яде школада кондыратаган эдилер.

Экспедиция бек пайдалы болды. Узакламай, кумык эм ногай грамматикасы бойынша куллыклар баспаланып шыкканнан баскалай да, экспедициядынъ куллыкшылары янъы алфавитти эндируьв бойынша сынап куллыкты юриттилер, баспадан шыккан тувган тил яктан окув китаблердинъ методикалык пайдасын тергедилер, ногай терминологиясы бойынша материаллар эм баскалай куллыкларды бажардылар. Экспедициядынъ кай бир куллыкшылары оьзлерининъ докладларын ногай тилинде окыдылар.

Аьр заманда да савлай илми уйгынлав эм яшав-турмыс маьселелери бойынша экспедициядынъ ян диреги эм анълатувшысы Абдул-Хамид Джанибеков эди.

Ол болмаса, грамматика эм диалектлер, солай ок тил туьзуьв маьселелери бойынша куллыкларды кутарып болаяк тувыл эдик». (Дагыстан илми орталыгынынъ колязба фонды). Сол экспедициядынъ сырагыларына коьре Н.Баскаков «Ногайский язык и его диалекты» деген китаб баспалаган.

1930-1933-нши йылларда Абдул-Хамид Шаршенбий увьлы Дагыстан китаб баспасында ногай боьлигининъ редакторы болып куллык этеди.

А.-Х.Джанибеков тек халк окытувшысы эм халк авьзлама яратувшылыгын йьновшы аьдем болып калмаган. Ол уйкен илми эм адабият куллыкларды да юриткен. Джанибеков солай ок миллет драматургиядынъ негизин салувшылардынъ бириси де болады. Онынъ «Ногай той» деген этнографиялык пьесасы Астрахань ногайлардынъ арасында аьруьв белгили болады. «Сатлык мырзалар» деген инсценировкасы болса бир неше авыллардынъ клубларында салынган. Бу сцена куллыгында автор кобан ногайларынынъ крепостной право заманында кайдай корлыкта, яланъашлыкта эм тенъсизликте яшавларын ашык кепте суьвретлейди.

Ол «Караногайлар», «Ногайлар арасында кыдырув» деген тарих-этнографиялык макалалар да язады. Бу макалаларда Астрахань, Кобан, Терек, Дагыстан ногайлардынъ яшавлары, аьдетлери, тиллериндеги диалектлери акында айтылады.

А.-Х.Джанибеков I Савлайдагестанлык орфографиялык конференциясында белсен катнасады. Онынъ аьрекети мен ана тилимизде биринши китаб – балалар уьшин ногай эллипеси (букварь), эм эллипеден сонъ окув сабаклары Москвада 1929-ншы йылда баспадан шыгады. Оны туьзуьвши «Совьз басында» булай деп язады: «Аьлиге дейим ногай тилинде дерислер китаби йок эди. Кавказда караногайлар – азербайджан, кумык китаблерин, Бештав ногайлары – татар китаблерин кулланып келселер де, бу китаблер-

динъ тили ногай баласына кыйын болганга коьре, окытув ислери оьрлен-меди. Сога коьре 1927-нши йыл Москвада болган тюрк-тагар окытувшыларынынъ йыйынында ногай тилинде дерислик китаб язувга токтасув болып, уш кисиден язувшылар туьркими сайланган эди. Элиппеди язувды туьрким мага тапшырган эди» (А.-Х.Джанибеков. «Меним яшав йолым». (Дагьстан илми орталыгынынъ колязба фонды).

А.-Х.Джанибеков халктынъ арасында коьп юрип, онынъ яшавын эм кереклигин бек яхшы анълаган аьдем. Солай ок ол асылында араб алфавитининъ кемшилигин, орыс тилининъ артыклыгын эм келеектегисин ийги билген. Араб-перс тиллерин ийги билувви мен бирге, ол – орыс тилин де эм баскалай коьп тюрк тиллерин де яхшы анълаган аьдем. Соннан себеп ол озин ногай алфавитин аьзирлевге толы кепте багыслайды. Негизине калай араб, солай ок орыс графикасы салынады. Ногай алфавитининъ коьп сораулары А.-Х.Джанибековтынъ белсен ортакшылыгы ман яшавга эндирилген.

Миллет мектеблери ушин окув китаблерининъ авторларынынъ эм туьзувчилерининъ II Савлайроссиялык конференциясында А.-Х.Джанибеков пан бирге М.К.Курманалиев те ортакшылык этеди. Онда докладлар ман Коммунистлер партиясынынъ эм Совет Оькиметининъ белгили аьрекетшилери Н.К.Крупская, Я.К.Свердлов шыгып соьйлегенлер.

Тувган халкынынъ билимин оьстирмеге суьйген аьлим ногай тилининъ грамматикасынынъ 2-нши кесеги – синтаксисин, биринши ногай соьзлигин, ногай адабиат тилдинъ орфография правилоларынынъ сводын туьзеди. Ол грамматика аьли де онынъ кызы, филология илмилерининъ кандидаты Софья Калмыковадынъ туьрленислери мен, мектеблерде кулланылады.

Ярыкландырувшыдынъ «Соьз казнасы» деген коьп йыллык йыйынтыгы ногай халктынъ тил байлыгын, тилге шешенлигин, яратувшылык кебининъ ыспайлыгын коьрсеткенлей, онынъ яшавын эм тарихин ашык билдиреди. Аьлимнинъ, окытувшыдынъ айтувына коьре, ногай халк авызлама байлыгы - ол бизим халктынъ узак оьмирининъ язылмаган тарихи.

А.-Х.Джанибековтынъ «Соьз казнасында» халкымыздынъ бурынгы баьтир, казак йырлары, суьйим дестанлары, аьдет, яшав, аьскер, тутнак, куллык йырлары, шынълар, бозлавлар, эртегилер, эки мынънан артык такпаклар, юмаклар да бар. 1928-нши йыл «Карайдар эм Кызыл-Гуьл» поэмасы Москвада дуныя ярыгын коьрген. 1935-нши йыл Махачкалада ногай йырлар йыйынтыгы «Авыл поэзиясы» деп аталып баспаланган. "Авыл поэзиясы" йыйынтыктынъ иштелеги бек бай. Ол кирис соьз бен ашылады эм онда «Эл адабияты не ди» деген макала ерлескен.

Йыйынтыктагы йырлар доьрт кесекке боьлингенлер: 1. «Казак йырлары», 2. «Карайдар эм Кызыл-Гуьл», 3. «Кобыз йырлары», 4. «Яшав йырлары». Мысалы, доьртинши кесекте биз «Узатылаяк кыздынъ йыры», «Йигит йыры», «Кызаьруьв», «Боьри акында йыр», «Шегертки», «Куьндес йыры», «Колхоз йыры» эм баска йырлар ман танысамыз.

1940-ншы йылда «Ногай йырлар эм эртегилер» Пятигорске, 1949-ншы йыл Н.Капиева коьширген «Ногай йырлар» йыйынтыгы Ставропольде орыс тилинде шыгады. Абдул-Хамид Шаршенбий увылы йыйган бир неше йырлар, шынълар Н.Баскаковтынъ 1940-ншы йыл шыгарган «Ногай тили эм онынъ диалектлери» деген китабине киргенлер.

А.-Х.Джанибеков 1935-нши йыл орыс тилинде «Ногай литературасы акында тарихлик очерк» деп макала язып аьзирлеген, ога рецензияды А.Губайдуллин язган, ама, оькинишке, бу куьнлерге дейим ол колязба кебинде ятыры. Автор бу макалада ногай авызлама яратувшылыгынын коьп туьрленгенин, аьр бир йырдын тарихин аян коьрсетеди, айтылган ногай йыравлардын кыскаша биографиясын береди.

«Соьз казнасы» деп аталган доьрт томлы колязбадагы йырлардын, эртегилердин, диярлардын коьбиси Ногай шоьллигиндеги авылларда йыйылганына биз оьктемсимей болмаймыз.

А.-Х.Джанибеков бай ногай фольклорин йюьвшы, биринши букварин туьзуьвшы, орфография сводын салувшы болганлай, солай ок редактор эм миллет мектеблери уьшин оькытуьвшы кадрлар аьзирлеьвши деп те белгиле. Соны алдынгысы Караногай районынын оькытуьвшыларынын 1932-нши йылда оьткен X конференциясынын делегатлары ога йиберген кутлав хаты шайытлайды:

«Сыйлы агамыз Джанибек.

Сен оьзинин ногай халкыннын тилин, адабиятын, ногай эмбекшилеринин аньын – билимин коьтеруьв йолында 52 йыллык оьмиринин 30 йылын багысладын.

Эзилген-корланган халктын азатлык бактысы уьшин туьзилген Совет оькиметинин, халк йолында, халкыннын маьденият йолында шалыскан карт агаларымызга берген эркинлиги аркасында сен, сол баьтирлердин бири болып, мектеблеримизди советлестирув йолында ян берип иследин.

Сенин сосы эткен куллыкларына карсы сени корлаган аталардын балалары бу куьнги куьн сени 30 йыллык маьариф-байрамы ман кутлайды, эм сенин тагы да бир неше йыллар бизим арамыздан шыкпай маьриф ислеринде, бизге йол басшы болып турувынды тилейдилер.

Яшасын корланган миллетлерге азатлык берген Уьйкен Октябрь байрамы!

Яшасын эзилген миллетлердин маьденият оьсуьвлери йолында шалысатаган Советлер оькимети!

Яшасын Советлер йолында советлер маьденият коьтеруьвде куллык эткен кызыл мугалимлер!

Караногай район оькытуьвшыларынын X конференциясы. 21-26 март 1932 йыл».

Ерли миллетлер уьшин оькытуьвшы кадрлар аьзирлеьв мырат пан Джанибеков Кизляр педчилицесинде ногай боьлигин ашпага деп талап этеди эм сонда оьзи оькытуьвшы болып ислейди.

Оькытуьвшы кадрлар аьзирлеьвде етискен уьйкен уьстинликлери уьшин А.-Х.Джанибеков РСФСР, ДАССР, «Халк билимлендируьв отличниги» деген сыйлы атлар ман савгаланган.

Абдул-Хамид-агайымызга уьйкен сый-оьрмет этилип, онын ярык келпети айырым китаблерде коьрсетилди. Халкымыздын алал увылынын исине эм илми аьрекетине багысланып «Ярыкландыруьвшы» деп аталып орыс тилинде Черкескте китаб шыккан. Язуьвшы Фазиль Абдулжалиловтын «Бес камышы – берекет» деген романында халкыннын акында ойлаган, ога ярык яшавдын саьвлесин уьмитлеген, билимленуьвге йол ашкан Абдуламиннин келпети мен йолыгамыз. Ол – А.-Х.Джанибековтын прототипы.

Бизим аьрекет этувимиздинъ аркасы ман А.-Х.Джанибеков йыйган фольклордынъ бир кесеги «Съюз казнасы» деп аталып, ногай тилинде 2001-нши йылда Дагыстан китаб баспасында ярык коьрди.

Ногай халкымыздынъ ярыкландырувшысы болган увылынынъ атын дайымга эсте саклар ниет пен Ногай шоьллигининъ орталыгы Терекли-Мектеб авылдынъ орта мектебине 1965-нши йыл Абдул-Хамид Джанибековтынъ аты тагылган эм мектеб азбарында онынъ тастан ясалган бюсти де салынган.

А.-Х.Джанибековтынъ Астраханъ каласындагы уйине мемориаллык тактасы салынып, музей-уьй деп белгиленди. Алдынгысы Кизляр орамына эндигиси А.-Х.Джанибековтынъ аты берилген. Тап сондай орам Терекли-Мектеб авылында да бар. Солай ок Краснояр районынынъ ногайлар яшайтаган Янъы авылынынъ 1-нши мектеби де ярыкландырувшыдынъ атын юритеди.

«Абдул-Хамид Шаршенбий увылы оьз халкын, оьз ана тилин яныннан да артык суьйген эм онынъ шет-кырыьсыз келеектегисин коьп баскалардан да ийги этип сезген. «Нешаклы бизде йырлар бар! Келинъиз бизим тойларга, тынъланъызшы. Бизим тилдинъ шеберлигине, байлыгына аьжейип этерсиз. Бизде аьр бир аьдем – шаир, аьр бир аьдем келисли кепте соьйлер! – деп юреги уьйкен суьйимликке толып айткан ол. - Сиз тек аьдемлердинъ атларын алып каранъьызшы! Танъатар, Язболган, Карайдар, Кызыл-Гуьл, Шаьрбийке...» – деп язган онынъ акында белгили орыс язувшысы Дмитрий Трунов оьзининъ «Ниже океана, выше облаков» деген китабинде.

А.-Х.Джанибековтынъ арымай-талмай, оьз халкына белсен куллык эткени акында соьзимизди оны ман бирге ислеген, сыйлы ногай увылы Муса Курманалиевтинъ ятлавы ман битирмеге боламыз:

**Терен йоллы соьзлер
айткан аталар,
Эр йигиттен оьзи
оьлсе, данк калар.
Йигит оьлмес – аты
дайым аталар,
Ийги данъктан
болаяклар уьлги алар.**

*Сейдахмет РАХМЕДОВ,
журналист, язувшы*

«Байтерек» журнал атыннан белгили шаир Куруптурсун Бариевтинъ бир ятлавын сосы макала астына коспага суьемиз.

ЭСИМИЗДЕ ДАЙЫМ ДА

**Атаклы ногай ярыкландырувшысы
Абдул-Хамид Джанибековка багыслап**

Аязда да, боранда да токтамай,
Арувга да, талувга да бойсынмай,
Эресейде шашыраган ногайдынъ
Созин йыйып, бир туьйинге байладынь.

Шоьлимди де, бастан ушка адымлап,
Ногайымнынъ таварыйхын йыйнадынъ.
Соз казнады бир китабке сен йыйнап,
Ногай тилдинъ оьзегине йол салдынъ.

Кешелерде буьтил уйкы уйкламай,
Савкатладынь балаларга сен «Букварь».
Ногай соьзден килке курып, арымай,
Сен шыгарган «Грамматика» аьли де бар.

Кыйынынъ ман пайдаланган ногайынъ,
Сени бир де тайдырмаяк эсиннен.
Эдил, Кобан, Терекке дейим юргенин,
Коз алдымда, буьгуьнгидей коьремен.

Яткан еринъ, ярык болсын агайым!
Яппа-ярык болар деп те ойлайман.
Еннет тоьрден баска ерде – ер болмас,
Оьмир бойы болганларга халкы ман.

ГАМЗАТ АДЖИГЕЛЬДИЕВКЕ – 80 йыл

«ЯГАСЫННАН ШЫГЫП КЕТКЕН ЙЫЛГАДАЙ»

- деп бир ятлавында атаклы ногай шаири Гамзат Аджигельдиев яшавын коьп толкынлы йылга ман тенълестиреди. Сувы коьпликтен йылга оз ягаларына сыймайды. Аьне соьйтип Гамзаттынъ юреги де, туьрли яратувшылык сезимлерге толып, тар коькирегин как ярып шыкпага, эркинликте юрге бек суьеди. Биз оны ятлавларыннан коьремиз:

**Сен анъсыздан коьл уьстинде коьринип,
Бапий болып юзип кетсень билермен.
Мен келермен сув астына коьмилип,
Сувга биткен камыс болып келермен.**

.....
**Яде келши балыкшыдай ягага,
Балык болып сув астында турарман...**

Кайдай соьзлер табады шаирдинъ суьйимге оралган яны: «Суьйим сезсе аьдем оззи оьседи, ол болады бийик деген тавлардай», «Аьдем болсын, айван болсын, кус болсын – ялгыз яшав оларга да не керек?!», «Суь-йимликтен тозып кетти юрегим, тек юрегим ямалмайды кумаштай», «Юрегимнен агып кетсе коьзяслар, мен билемен сав дуньяды сув алар», «Сен айланшы яз куьнинде терекке, сен кайда? - деп сорав салсанъ юрекке, япырагы мен экенин билерсинъ», «Отты коьрсем ушкын туьсе эсиме, сен соьндирмей салып кеткен юрекке», «Ети кабат ер астыннан сувлар ман, салкын болып мен келермен касынъа» эм баскалары.

Шаирдинъ юреги уьйкен алал суьйимге, наьсипли аьел курувга коьпте азир, тек бакты ман берилген аьдеми янында йок:

**Сен кайдасынъ? Кайдасынъ сен, сылув кыз?
Кус канаттай созшы мага колынъды.**

**Юрегиме салмашы сен, салма туз,
Узак этпе ялгыз юрген йолымды.
Эки булыт бир-бири мен урынса,
Ясыногы сен болар деп карайман.
Сени оннан таппай, сылув, бурылсам,
Юрегимнен: «Ол кайда?» деп сорайман.**

Гамзаттынъ сондай да юреги юмарт экенин суьйимге багысланган ятлавларында ашык коьремиз. Онынъ аьр бир сезими яхшылыктан ясалгандай болады. Белки, сосы касиетине коьре шаир суьйимге бек уйкен маьне береди, ян косагы ман кол ыласып кыйын куьнлерден шыкпага сенеди, неге десе яшавдынъ туьрли юзин бала шагында коьрген. Коьп йыллар артта санаторийде бир профессордынъ лекциясын тынълаганым бар. Онынъ айтысына коьре балалардынъ психикасы бес ясына дейим туьзеледи. Аьне сол бес йыл ишинде балага ата-анадынъ йылувы, суьйими эм дурыс тербиялавы керек. Ол затларды баладынъ юреги оьсип уйкен болганда да мутпайды экен. Заман озган сонъ баладынъ кылыгын туьрлендируув, юрегиннен керексиз сезимлерди тайдырув кыйын деп айтты. Гамзат та анадан эки ясында калып, бес йылдан артык каты оьгей хатыннынъ колында турган, йылувга, суьйимге бек заьр болып оьскен. Сога коьре де юрек ярасы бир де битпей, кай бир ойсызлардынъ керексиз соьзлерине, кыйсык караганларына маьне берип кыйналган. Булай ойлаганда, онынъ бактысы согыстан сонъ оькимет интернатында, аьруув аьллерге йолыгып, туьзелген. Давдан келген агасы Бадий де, детдомда оьскен аьптеси Хадижат та, кедеди каладан аькелип, оьзлерине бавлыганлар, коьнъилин таппага шалысканлар. Бобтен де, басшылык куллыгында ислеп юрген агасы Бадий инисин бас деп партшколага йибереди, сонъ керексиз экенин билгенде, Гамзаттынъ Москвада Адабият институтында окумага суьйгенин хош коьрип, акша яктан кытандырмайды. Тек, сол профессор айтканлай, юрек ярасы битпейди. Кай бирлерди эртерек келген катылык яман катырады, олар сонъында биревди де аямайды. Гамзатты болса ебирленген етимликтинъ корлыгы мукаят та танъ эткен, кайсы аьдемге де, кыйналганын коьрип, мыдахлыгын сезип, ол ярдам этпеге шалыскан. Яратувшылык иси де, рахимлигине шайыт болып, шынтысы ман да талаплы эди. Шаир биледи келеекте де не затлар язаягын, онынъ басы толы туьрли ойларга. Бас пан бирге юрек - язувшыдынъ энъ керекли алаты, онынъ сезимлери тувылма оьнерликти оьрге коьтерип, усталык беретанган? Яс болса да Гамзат Аджигельдиев мундай билимлерди анълайды. Эм сога коьре де ол куьрсинип язады: «Суьйимликтен тозып кетти юрегим, тек юрегим ямалмайды кумаштай». Тагы да бир ятлавында сосы ойды козгайды:

**Шилтер-шилтер суьюв этти юректи,
Суьюв тувыл, елдей болган коьп соьзлер,
Куьшли елде яланъаш болар терек те,
Оны коьрер, коьрип билер сак коьзлер.**

Ама Гамзатка наьсипли аьел курув буйырмады. Эгер шаирдинь сосы уьмити ерине еткен болса, кайдай таяныш яшавына келеек эди, акыллы сак коьзлер оны коьп кыйынлыктан акалаяк эдилер. Эм кайдай мазаллы китаблерди шыгарып уыйкен йолга салаяк эди. Сосы аьруув ниетлер толмаганына тагы да бир себеп бар деп ойлайман. Олай дегеним, Гамзаттынь заманында Совет элининь аьдетлери айлак туврашыл эди. Мунавы ак, мунавы кара йол. Ортасы йок. Ак йол дегени – оькимет пен, ямагат пан макул коьрилген аьдем яшавы. Соннан бир кишкей тайыссань, кара йолга шыгасынь. Бала заманнан алып картайганша сени баьри де тербиялайдылар. Биз школада, техникумда, институтта элимиздинь 19-20-ншы юзйыллыктарда яшаган атаклы язувшыларын программа бойынша оьткемиз, базласларда, туьрли кешликлерде олардынь ятлавларын суьйип окыганмыз. Бизди соьйтип тербиялаганлар. Ама Гамзат деген бек талаплы шаир барын да, Москвада окыйтаганын да билмеймиз. Авыллардан, ети классты биткенлей, узак калаларга кеттик, кырда оьскен оьлендей яшадык. Сога коьре бизге айып йок, тек ол замандагы ясуьйкенлер,

такта олтырган ногойлар не ойлаганлар? Москвада окый турып, Гамзат элимиздинь узак шетинде яшаган ногой койшылар, эгиншилер, сылув кызлар акында, Аталык согысынынь майданында ян берген ногой яслар акында ятлавлар эм поэмалар язады, оларды орысшага коьширип, баска миллетлерге окыйды, газетлерде, журналларда баспалайды. Аьше соьйтип халкынынь бойын оьстирген уста шаирди тири заманында сыйлап, эткен исине разылык билдирип, Тереклиде ога шань соктырып бир поэзия кешлигин озгармага ярамайма эди? Араларыннан шыккан бир уллы шаирге миллет оьктемлигин коьрсетип бажармаган аьдемлер кене де ястынь кемшиликлерин излеп, оьзлериннен озгармаска шалысканлар. Гамзат пан бирге окыган кумык шаири Магомед Атабаевти халкы «Аталар кайда?» деген поэмасы уьшин тоьбесинде саклап, уыйкен шаир деп оьктемсигенлер. Коьп язган, коьп ислеген Гамзат та сондай сыйды бек куьткен. Яшавдынь баьри ягын, поэзия соьзи мен актарып, оьз баасын берип бажарган яп-яс аьдем! Кавга темасы, оннан туьртилип шыгатаган яшав эм оьлим, енъилуьв эм енъуьв, согыстан бузылган, канга боялган Ер киеси, аналардан тувмай калган балалар, тегин оьтпек куванышы, суьйим эм ялгызлык соравлары... Сыйлы орында Шоьл, малшылык эм ис баьтирлик темалары. Табиат берген усталык та, суьйимге коьнъили тоймаган яслык та, тозып баслаган савлык та – баьри байлыгы сол поэзияга кеткен. Гамзат илинген теректинь бутагы да сынмага болаяк эди, ама Кудай ол авыр исти халктынь намысына тиеди. «Мутпаньыз!» деди. Ама тез муттык. Сонь Кадрия, Кошманбет Зарманбетов, Сраждин Батыров, Зухра Шандиева, Солтанбек Аджигов ызлы-ызыннан яслай кеттилер. Ялгыз скульпторымыз Кошали Зарманбетов, сондай зейинли усталык ога сынавга берилгендей, бек кыйналып яшайды. Халкынынь абырайы уьшин тегин ислейтаган оьнерли аьдемлерди мутпага ярамайды, ол да оьтпекти басып кеткендей куьна.

Заман тез йылысады. Бу йыл Гамзат Аджигельдиевке тувганлы 80 йыл болады. Юсуп увылы Гамзат 1939 йыл 21 декабрьде Дагыстаннынь Орта-Тоьбе авылында тувган. Ога эки яс толганда анасы аньсыздан оьледи эм ол оьгей анадынь колына коьп заманга туьседи:

**Кобз коьрердей тань пердесин ашканда,
Кораз сес пен таьтли уйкынъ кашканда
Оьгей ана буйиринънен туьеди,
Урган ери отсыз янып куьеди.**

Ети ясыннан озган кедеди бу каты бактыдан кене де оькимет куткарады.
Етимлерди оьгиз арба ман калага аькетедилер.

**Анамыздай ювып, сыйпап, тазалап,
Кийим берип, коьтергишлеп, аявлап,
Ак тоьсекли кроватьли уйлерге
Элтедилер бизди етип, кушаклап.**

Оькимет уйинде турганын шаир «яшавым бир наьсипке байланып» деп
уйкен разылык пан эскереди.

**Экиншилей дуньяга энгендей
Куьз тамаша келди мага гоьзелдей,
Каьлем, кагыт алып сонда колыма
Мен де шыктым тап мектебтинъ йолына.
Яньы теньлер, яньы дослар ишинде,
Тап коьргендей баьрисин де туьсимде,
Мен олтырдым бийиксымал партада.**

Орта школады Гамзат Терекли-Мектебте кутарган, сонъ Армия борышын битирип, агасынынъ маслагаты ман партшколага туьседи. Ама поэзияды суьйген юреги баска йол ман кеткенине куванмай эди. Агасыннан разылык алып, Гамзат Москвага кетеди эм, яратувшылык базласты уьстинликли оьтип, экзаменлерди де берип, Адабият институтына туьседи. Соьйтип, ол ногайлардан биринши болып оьзине йол ашкан. Адабият институты СССР-да эм савлай ер юзинде тек бирев. Онда совет аьдемлериннен баскалай ят эллерден келгенлер де болган, сога коьре Йогары адабият меканына туьсуьв бек зор эди. Гамзат окув йылларында коьп белгили язувшылар ман, композиторлар ман, художниклер мен танысады, яс шаирдинъ дунья анъламы эм билимлери оьседи, ол яшавды теренъ анълап баслайды. Бас борышы – яратувшылык ис экенин Гамзат Аджигельдиев бир де мутпайды. Кешелерде аз уйклап, коьп язып коьрнекли уьстинликлерге етеди. Аьне соьйтип, Гамзат бес йыл ишинде коьп ятлавлар, бир неше поэмалар (онынъ поэма саны доьрттен артык болмага керек), балладалар, «Наьсипли» деген повестьти язып битиреди. Тагы да китаб болып шыгарылмаган коьп затлары бар деп айтадылар. Яс студент кедеге бу коьп етимис. «Социалист Истинъ Баьтири» деген атка да сондай йигитлик пен етпеге боляк эди. Сол йылларда ок Гамзат неше ятлавларын эм «Ер бавыры» деген поэмасын орысшага коьширтип уьлгиреди. Бу поэмадынъ философиялык маьнеси уйкен:

**Ерим, сенинъ оьленинъди сувырдым,
Яра салып, бавырынъды кувырдым.
Аьзиз Ерим, не де эттим мен сага,
Оьпкелесень ери де бар сен мага.**

Кобширилген поэмадынъ узиклерин автор «Дагестанская правда» газетте, Москвада шыгатаган бир неше журналда баспалаган. 1962-нши йыл Махачкада «Сокпак» деп аталган биринши ятлавлар китаби дуныя коьредди.

**Йыр язувдан излеймен мен сокпагым,
Сокпак мага йол ашкышын берсин деп,-**

дейди автор биринши китабине салган ойын анълатып. Солай ок Гамзаттынъ аьрекети мен 1964 йыл Дагыстан китаб баспасында «Карлыгаш» деген ногай язувшыларынынъ ортак йыйынтыгы шыгады.

Г. Аджигельдиевтинъ поэзияга келуьви мен ногай адабияты байыганы, язув исине янъы йосыклар табылганы автордынъ шыгармаларыннан коьринип туры. Тек айхай сени, сосы мактав соьзлерди диплом алып келген шаирге замандаслары кызганмай айткан болсалар, коьнъили коьтерилген Гамзат баьри оьпкелерин де мутаяк эди.

Гамзаттынъ оьрметке тийисли экенин мине ятлав да коьрсетеди:

**Яшав деген тап согандай кырк тонлы,
Тонун шешип коьруьв оны бек кыйын.
Олтыраман бир-бирлерде бозарып,
Юрегиме терень ойды мен куйып.**

«Бозарып» деген соьздинъ маьнесин мен сизге, оьзим де язувшы болган сонъ, анълатайым. Гамзат коьп заман стол касында олтыры экен, бир янъы затлар шыгарган, ама коьнъилине етпейди, туьзетеди, сызады, кагытты йыртады, сонъ кайтадан язады... Бозармай болаяксынъма?! Коьбиси аьли де анъламайды бу куллыктынъ кыйынын. Иси тыныш болмаганга да, Гамзат оьзиннен сонъ поэзиясыннынъ бактысы калай шыгаягын ойлаган:

**Суйинермен мен коьзимди япканда,
Ятлавларым, халк арада калсанъыз.
Суйинермен ер астында ятканда,
Ятлавларым, халкымнан сый алсанъыз.**

Энди Гамзат куванмага болады, бу яшавга аргы дуныядан карап. Онынъ ятлавларын баьри ногай школаларда окыйдылар эм туьрли ярысларда, яратувшылык исин кулланып, балалар баргы аладылар. Боьтен де, шаирдинъ Уллы Аталык согысына багысланган ятлавлары ясларга ярайды. Шаир турган орамга коьптен бери онынъ аты берилген, Дагыстан китаб баспасында «Шоьл ийисиннен тувганман» деген китаби 2009-ншы йыл аьруьв келбакланып шыккан. Быйыл да Гамзат Аджигельдиевтинъ шыгаяк

китаби планда туры. Мен даньклы увыл калдырган яратувшылык ис акында коьп ойларымды айтпага суьемен, тек меннен баскалар да бар. Болса да, бир ойымды айтпага керекпен. Биз баьримиз де «ногай шаири», «Шоьл увылы», «халкымыздынъ атаклы аьдеми» деген соьзлерди тез-тез айтып, Гамзат Аджигельдиевтинъ адабият бактысын тек оьз халкымызга байырлаймыз, онынъ шаирлик куьшин, бай сезимлерин, яшавда оьткен йолларын кемитемиз. Москвада оькыган, коьп миллетлер мен катыскан, билимли, оьнерли аьдемлер мен досласкан язувшыдынъ, оьзи де аьлемет уста болса, абырайына абырай косылмай болама? Сога коьре Гамзат Аджигельдиев, шоьлден йолды баслап, Россиядынъ бек талаплы шаири деген оьлшемге еткен. Онынъ «Сандык», «Бокукос» балладалары, «Урланган суьюв», «Ер бавыры» деген поэмалары авторга белгили орыс шаирлердинъ сырасыннан ер аьперген. Соьзимди Гамзаттынъ ятлавы ман битирмеге боламан:

**О, сен, Ерим, бек уьйкенсинъ, билемен.
Мен де сенинъ энъ де кишкей кесегинъ,
Тек оьзимди уьйкен деп те коьремен,
Уьйкен меним суьюв сезген юрегим.**

*Бийке КУЛУНЧАКОВА,
Дагыстан халк язувшысы*

ПОЭТ БОЛЫП ТУВГАН ЭДИ

Ногай халкынынъ аьр бир оьмирде оьзининъ Шал-Кийизи бар. XX оьмирде ол - Гамзат Аджигельдиев деп санамага боламыз. Не уьшин экенин шаирдинъ яратувшылык исин тешкерип карап айтарман.

Гамзат Аджигельдиев, айындырык яркырагандай яркырап, яшавдынъ хайырын да коьрмей, бек яслай арамыздан кеткен болса да, оьзине оьмирлик эстелик салып уьлгирген эди. Ол эстелик - шыгарган книгалары «Сокпак» эм «Урланган суюв», туьрли журналларда, газеталарда баспалаган ятлавлары, поэмалары, прозасы. Оькинишке, Гамзаттан сонъ онынъ кол язбалары кайда болса сонда калды, бир кесеклери табылмаган болса да ярайды. Сенемиз, кимнинъ колында Аджигельдиевтинъ баспаланмаган бир ятлавы бар болса да, ол оны керек аьдемге тапшырар. Гамзат Аджигельдиев аз язган деп айтып болмаймыз, неге десе аьр ятлавы сайлам, язганында бир маьнесиз соьз йок, поэзиясы йогары оьлшем мен этилген. Ол тувылма шынты эстелик!

Теп-тегис болып, коьсилип яткан кенъ, ювсан кокыган шоьлининъ улы Гамзат, тувган ерине, онынъ сувына, шоьлдинъ алал атаклы аьдемлерине, куьшлери мен шоьлдинъ атын, данъкын кенъ яйганларга оьктемсип, коьп ятлавларын багыслаган.

Ногай халкынынъ атын айттырган, Максим Горький атлы адабият институтынынъ биринши ногай студенти Гамзат Аджигельдиевтинъ зейинли шаир экенин оькютувшылары тез огына анълайдылар. Эм Гамзат оькув меканын Кызыл диплом ман кутарып, яныннан артык суйьген шоьлине кайтады. Яска институтта уьйкен поэт сыйы берилген болса да, кайтканда ол оьз еринде анълам таппай бир кесек кыйналады. Баскаларга караганда язувшы халк алдында оьз борышын аьруьв анълай эди. Ол шаир, ол халк йыравы. Соннан себеп болар бу соьзлерди язганы да:

**Халкым, сага солдат болдым йырымда,
Ер бийлейди йырларым да кырымда,
Йырысыз бир де сиз болмассыз, кырларым,
Мен оьлгенде яшап билсе йырларым.**

Яшап биледилер эм яшайдылар Гамзаттынъ йырлары. Шоьл бойлап, тавларга минип, тенъизлерди оьтип, кайсы ердинъ муьйисинде бир ногай бар болса, ол Гамзаттынъ йырын йырлай болар. Оьнершилиги буьлжилдеп турган зейинли аьдемди яраткан эди Ногайдынъ кенъ, ювсаны кокыган, шоьли. Берекетли Ногай ери коьп зейинли язувшыларды, шаьйделерди эм композиторларды, художниклерди эм аьлимлерди кызганмай дуньга берген. Мине бир нешеви: Куруптурсын Оразбаев, Джалалдин Шихмурзаев, Кадрия Темирбулатова, Бийке Кулунчакова, Сраждин Батыров, Яхъя Кудайбердиев, Кошмамбет эм Кошали Зарманбетовлар, Фарида Сидихметова, Зухра Шандиева, Бийарслан Кочекаев, Даниял Кидирниязов, Юмав Каракаев, Ахмет Ярлыкапов, Салимет Майлыбаева эм коьп баскалары. Олардынъ басында - Гамзат Аджигельдиев.

Белгили ногай язувшысы Иса Капаев макаласында булай айтады: «Гамзат Аджигельдиевтинъ язганы бар. Ногай литературада меникиндей поэзия болмаган. Эм сол поэзиям оьзимди оьлтирди» деп. Менимше, бизим халкымыздынъ арасында аьли де уйкен поэзияды анълаганлар аз. А Гамзат яшаган заманда, оны анълаганлар коьтере де бармак пан санавлы эди.

**Еллер, еллер, урар эдим мен сизди,
Сизге дайым ашувланып юремен.
Мен оьппеген аьруув кызды, сол юзди,
Неге, еллер, сизди оьбип коьремен?...**
Еллер.

Яде мине «Язайыма ятлавларды янъыдан» деген шыгармасында биз бир кесек затты анълаймыз. «Язайыма ятлавларды янъыдан, Яз бастагы янъы тувган оьлендей? Тек редакторлар капыдан кетши деек, Кагытларды коьргенде». Тоьгеректеги куьншилик эм анъламавлык тек Гамзатка тувыл, коьп язувшылардынъ аягына да тысав болып оралганлар. Эне сол акында бу ятлав.

Халкка, элге кыйынлык келгенде Гамзатка тек эки яс эди. Кавга аьр бир аьелге кайгы аькелди, оьксизлик коьп уйге кирди. Етимлердинъ бириси Гамзат эди, ол детдомда, интернатларда тербияланды. Школады етимисли кутылып, аьскерге йол алады.

Гамзат аьскерден сонъ, партийный школады кутарады, ама поэзиясыз яшап болмаягын анълаганда Москвадагы Максим Горький атлы Адабият институтына туьседи. Тоьгерегинде онынъ атаклы поэтлер, язувшылар, критиклер. Олардан усталыкка уйренмеге шалысады. Эм сол ымтылысы босына кетпейди. Гамзат Аджигельдиевтинъ диплом куллыгын карамага эм оьз ойын язбага деп Фазиль Абдулжалиловка институт тапшырады. Ол Гамзаттынъ оьнершилиги акында булай язган: «Ойларынынъ теренлигине, кебининъ шеберлигине эм аьдемнинъ коьнъилин янландырув куьшине коьре, Гамзат Аджигельдиевтинъ произведениелериннен ногай поэзиясында соьлеге дейим эш бирев де озганы йок» («Л.Й..1970).

Диплом йыйынтыгын Гамзат Аджигельдиев «Яснак» деп атаган. Мен Ф.Абдулжалиловтынъ аьели сав турып, бир кере язувшыдынъ архивинде куллык эттим. Сонда мен Гамзаттынъ эки папкасын, биревеи - ногайша, экиншиси – орыс тилге коьширилген эм подстрочнилер, коьрдим. Мен Фазиль Абдулжалиловтынъ аьлейи Асядан сосы папкаларды тилеп алдым эм «Шоьл ийисиннен тувганман» деген йыйынтыкка баспаланмаган ятлавларын киргисттим эм орысшага коьширилген ятлавлары да орын таптылар.

Энъ бас деп шаирдинъ шыгармаларында кавга темасы, оны ман байланыслы, кавгадынъ аькелген зарарлыгы эм кыйынлыгы уйкен орын аладылар. Айтпага, «Кара боьрк», «Мен билемен, ян бар ерде ажал бар...», «Яснок», «Коьзинъ куьлди кирпичсиз», «Кар калыпты эсимде», «Балаларды саклайык», «Тегин оьтпек», «Урланган суьюв», «Сандык» эм баскалары.

**Согыс куьнде, Элге кайгы келгенде,
Юрегинь тап ялын отка айланган.
Оьз ериньде немецлерди коьргенде
Эркеклердей тартып белинь байланган.
Еньуьв келип буьгуьн сенинь Элинье
Юрегиньде бийдай оьсти буьртиксиз.
Сен шатландынь куьезленип еринье –
Тек не хайыр, коьзинь куьлди кирпичсиз,**

- дейди автор бир ятлавында.

Г.Аджигельдиев - шоьл баласы. Шоьлде тувган шоьл акында язбай болама? Ол «Шоьллигимнинь тавысы», «Сен, шоьллигим, тап Кавказдынь сылувы», «О, сен, Ерим, бек уьйкенсинь, билемен», «Шолпан юлдыз», «Синьлинь шоьллик», дестанлар: «Ер», «Канатланган» эм баскалар. Очерк-репортаж «Шолпан Юлдыз» - «ногайлардынь кень шоьллигининь ис усталарынынь биревине йырдынь тоьрин бийлетип, баьри де койшыларга багысламан», - деп язады автор

Солай ок шаир юрегининь басында турган етим балалыгына да яратувшылык исинде ер табады. Ана, ата завкын коьрмей оьсип, оьгейлик шеккен Гамзаттынь битпеген ярасы «Ойларым», «Тегин оьтпек», «Ер», «Канатланган» деген поэмаларында ашыктан ашык коьринеди.

Гамзат Аджигельдиевтинь шыгармаларында Анага багысланган ятлавлары баьри ятлавларыннан да баскаланады. Ол яшавында Ана алдында борышын толтырмаганына юреги авырып, онынь да баласынынь завкын коьрмегенине оькинип язады. Олар: «Эсинде эм биледи», «Меним борышым», «Юрегимнинь тамыры», «Ойларым», «Кара боьрк», «Эки Терек» - ятлавлар, «Канатланган» поэма эм баскалары. Ама яшавда кайсымыз Ана алдында борышымызды толтырганмыз?

**Меним шашым сеникиндей агарды,
Сен оьстирдинь , йылув берип койныньда,
Алшы,Анам, тек юректинь яслыгын -
Ол болмаса уьйкен борыш мойнымда.**

Меним борышым.

«Канатланган» деген поэмасында шаир «Атам ким эм анам ким?» деп асылын билмеге заман келгенин айтады:

**Эжелгиде куьн ойнаган заманда,
Куьн коьзи мен ер яйнаган заманда,
Кулыншактан тайга шагым еткенде,
Басымнан туьз он тогыз йыл оьткенде:
«Атам кимди, анам кимди?»- дегенди,
Коьньилим суьйди тувра тавып билгенди.**

Канатланган.

Лирика ятлавлары автордынъ суьюв эм суыйгенлерге, суыйип билгенлерге багысланган. Ол оьзи яшавында уыйкен, таза суьюв излеген аьдемге усайды. Ама ол суыйген аьдеми оны коьп анъламаган, соннан себеб онынъ бир кесек ятлавлары мунълы болаганы да, ялгызлык та ишин куыйдиргени ашыктан ашык коьринеди. Элбетте, касында оны анълап, язганларына сый берип, кыйын заманда таянышы болып бажарган хатын турган болса, Гамзат узак яшаяк эди. Эне сол язгызлык темады: «Бер колынъды» «Ялгыз терек», «Излеймен сени», «Кеше ятсам юрек этим сызлайды», «Озып кеткен яслыгым», «Яралы турна» эм баска ятлавларында коьремиз.

**Яз айында айланарман терекке,
Исси куьнде сага салкын салмага.
Куьн авганда, сен кетерсинъ эрекке,
Мен керек пен тагы ялгыз калмага.**

Ялгызлык темасын коьп шаирлер котерип, оьзлерининъ яшавын сол ялгыз терек пен тенълестиргенлер. «Ялгыз терек» ятлав Ф.Абдулжалиловта да бар. Ол да сол темага багысланган.

Яде болса Сергей Есенинге иерип «Бер колынъды» деген ятлавында да ялгызлык аьдемди кемиреди, коьп ойлар басына аькеледи, ама боьлиспеге касында бир аьдем болмаганнан себеб. «Ийтим меним, мени тынълап боласынъ, Ялгыз уйде йолдас болдынъ керекте»...

Айтадылар, творчестволык аьдем яшавында суыймесе, язып болмайды деп. Гамзаттынъ ятлавларыннан анъламага болады, неше кыскааяклыга ол оьзининъ суюви акында айтканы, ян авырувы, ама коьбисинше анълам таппаганы ашыктан ашык коьринеди. Айтпага, «Еллер,еллер ...»,«О, арамыз ювык дединъ, суыйгеним», «Тек эки соьз бир юрекке сыйарма?!», «Сага», «Коьргим келмей, суьмен», «Кешелерде терезенъе карасам», «Юлдыз», «Излеймен сени» «Кундыздан шешек артык» эм баскалары.

**Доьрт йыл алдын бир япырак мен уьздим,
Япырагым яс экенин мен сездим.
Ушынында мен де эдим сондай яс,
Керек соьзди туьз айтпады яста бас.
Кундыздан шешек артык.**

Г.Аджигельдиевтинъ аьр бир ятлавын алып карасанъ, онынъ тил шеберлиги мен, терен ойы ман язылганын коьремиз. Ашим Сикалиев Гамзаттынъ поэзиясы акында булай айткан эди:« Оьзининъ ярык таланты ман, уыйкен шеберлиги мен эм философиялык теренлиги мен артык та бек Гамзат Аджигельдиев танылды. Бу поэттинъ творчествосы баьри яс ногай поэтлерининъ творчествосына оьз себеплигин тийгистти, поэзия шеберлигинде оларга тапкысыз уьлги болды». (Л.Й. 17 январь, 1970 й.).

Г, Аджигельдиев оьз заманынынъ баласы болганга, басында яшавды калай коьрсеткен болсалар, солай анълаган. Ама оьсе келе оьзининъ ойы ман терис этилетаган затларды коьрген, шекленген, соравларына явап излеген, коьп затка явап таппай, юреги кыйналган. Сонъ суыйим сезимине

сенгиси келеди. Акыйкатлай да, суьюв дайым да поэттын ойында. Суьювде ол аьдемнин тазалыгын, аьдемшилигин, анъламын, алаллыгын излейди эм таппага шалысады.

**Сен коьрмединъ язда менде боранды,
Сен коьрмединъ менде каты аязды.
Тек сен коьрдинъ куьлип мени орамда,
Эш коьрмединъ юректеги маразды.
О, арамыз ювык дединъ, суьйгеним.**

Онынъ философиялык ойлары «облим» темасын, оьлген шаирге не зат керегин бек парахат тешкерип карайды. Мысалы:

**Мен билемен, ян бар ерде аьжел бар:
Белки коьзим, эки коьзим ябылар.
Яшав деген – тик кетеген бийик яр,
Белки мага суьринер зат табылар.
Суьйинермен мен коьзимди япканда,
Ятлавларым, халк арада калсанъыз.
Суьйинермен ер астында ятканда,
Ятлавларым, халкымнан сый алсанъыз.**

Мен билемен....

Г.Аджигельдиевтинъ ятлавлары, яшавы, яратувшылыгы Есениннинъ яшавына усап кетеди. Ога «Ялгыз Терек», «Бер колынъды», «Куй, Россия» эм коьплеген лирика ятлавлары шаат. Эки атаклы шаирлер яшавда оьзлерининъ сыйын таппай, талаплары боркылдап турган заманларында, язаяк затлары алдында турып, дуныядан тайдылар. Аз яшасалар да, оьзлерине эстелик салып кеткенлер.

***Шахидат КУРМАНГУЛОВА,
филология илмилерининъ кандидаты
2009 й.***

АНА, БАЛА ЭМ ТАТЫМЛЫК

Ана эм аналык, бала эм балалык, солай ок татымлык – мине солар, бизге коьре, яслай арамьздан тайган талаплы ногай поэти Гамзат Аджигельдиевтинь шыгармаларынынь бас ойларынынь бириси. Кишкейден анасыннан айырылган Гамзат ана орынын артык билген, эм оны ногай литературасында баьри яктан да коьрсетип болганлардынь энь бириншилериинен десек, оьтирикши болмассык. Ол яслыгынынь, «ялань аяк» болса да, оьзине кайтып келгенин суьеди, тек онынь «наслыгын» коьргиси келмейди:

**Сен яслыгым, кайтып келши,
Ялань аяк яслыгым,
Яс куьнимди мага берши
Берме мага наслыгын.**

Аьдемнинь суьйим деген сезимин янландырып, оны тири кисидей соьйлеткен де Гамзат Аджигельдиев болады. Айлак та бек ога ана ман байланыслы болган суьйим артык:

**Ол соьйледи оьлген ястынь сеси мен,
Ол соьйледи тувмай калган баладай,
Ол соьйледи ялгыз ана эси мен,
Ол тыньлады отка янган каладай.**

Сосы ойлар, тек бир шыгармада распай, баскаларында да йыйы болады:

**Мен коьремен: эшшек еккен арбага
Согыс куьнде бизим детдом тиелген.
Каьрип ана ойы юрек дорбада,
Тек, биз йокта, коьз ясына туьйилген, –**

– дейди ол «Сандык» деген балладасында.

Гамзат анады, тек уйде олтырып, баласына куьезленип туратаган ана деп билмейди, а, кайтарасында, балалардынь, кайгысын шегип, ана суьйими мен боьлисип, оларды йолга аьдем этип салувга, яшавын аямаган ана экенин коьрсетеди:

**Мен коьремен: тостакайдынь туьбинде
Эки касык сыйыр суьти бийлеген.
Бизге берди сайып алла суьнинде,
Карашаштынь авызы ога тиймеген.
Бизге явып, тоньмасын деп, кийимин,
Оьзин ойлав эш йок эди эсинде.
Тек балалр йылув сезсе кийинип,
Ол шат куьлген, уйклап ятса, туьсинде.**

**Мен коьремен арба юрмес тав ара
Карашашты аркасында яслар ман.
Бизим коьзлер ога салды тек яра,
Биз карадык коьзимизде яслар ман.**

Автор, согыстап кайтып келген аскершидинь сандыгына карай туруп, булай дейди:

**Энди оларга сандыкта доьрт муьйис:
Бирисинде кайгы орын бийлеген,
Экиншиси – бизим яшав, шат муьйис,
Экисине аьли де кол тиймеген.**

Анадынъ улын согыс деген аздага алса да, поэт оны булай деп тынышландырады:

**Сени коьрип, яслар келип: «Анай», – деп,
Берсе колын, бер ясларга колынъды.
Яслар суьйсе, коьр, суьйимлик яшай деп,
Сол суьювде яшар сенинъ улынъ да.
Яс-явкалар куьлип юрсе орамда,
Ол сеслерди тынъла, берип эсинъди.
Ол сеслер мен, йылув берип боранда,
Кайтып келер озъ улынънынъ сеси де.**

Автор мунда балады ялгыз коьрсетпейди. Ол оны тиридей, яс-явкалардынъ озинде яшап тургандай, олар ман косылып юргендей, куьлгендей, суьйгендей коьреди. Анадынъ улын солардан айырмайды, солай ок ана да ясларга ортак киси экенин анълатады.

Кайда юрсе де, Гамзаттынъ коьз алдыннан бала шаклары, олар ман байланыслы болган анадынъ келпети бир де таймайды. Ол келеектеги ийгиликке сенеди:

**Бослай калган онынъ эки муьйиси.
Мен сенемен, керекли зат йыйнар деп,
Тек оларда болар бала куьлкиси,
Эм дайым да куьннинъ коьзи яйнар деп.**

Бу балладада сандык, тек сандык болып калмай, Тувган элдинъ коьрки мен тенълестириледи. Элдинъ бир муьйиси кайгы ман толган болса, экиншиси шатлык яшав ман яшайды. Калган эки муьйисининъ биревинде бала куьлкисине ер табылаягына сенеди.

Юрегинде онъмагыр согыстынъ тыртыгы калган Гамзат Аджигельдиев, озине сабырлык тавып болмай:

**– О коьп ойлар келедилер басыма,
Келедилер булыт болып касыма –**

деп куьрсинеди.

Кан кустырган согыс кутылса да, онынъ аты совет халкында тынышлыкта да ял таптырмайды:

**О сен, бакты, етим эттинъ коьплерди,
Согысларды неге бердинъ ериме?**

Ана эм Тувган эл онынъ шыгармаларында нык байланыс табады. Анадынъ коьриниси мен автор оз элин суьвретлеп биледи. Оларды бир-бирисиннен айырув тыныш зат тувыл. Онынъ уьшин Гамзат оьктемсийди:

**Тек «Ана» деген соьзди
Баслайман «Р» буквадан,
Таныйтайым мен сизди
Анам ман «Р» буквадан.
Шатлан, халкым, сен шатлан,
Анам колы маь сага!
Билинъиз анам атын:
Мысалга, Россия, Россия, Россия, мысалга!**

Аты, данъкы соьнместей Гамзат Аджигельдиев тап бугуьнгидей болып бизи мен соьйлесип туры. Ол, «балалардынъ йылын» билгенлей, олардынъ аналарына, аналар ман косылып балалар яшап турган уьйкен Элине, сав дунья аьдемлерине тилек салып детсадтынъ балалары тапкан тапаншады:

**Аькел, коьзим, шонъкыр казып коьмейик,
Тот капланган, кыргын салгыш бу затты.
Эш бир заман оны ерде коьрмейик,
Эситейик татым деген биз атты.
Туьрли элде бир ниетли исши халк.
Кол созайык балаларды саклавга,
Эш коьрмейик кан тоьктирген кавгады.
Бирлесейик тынышлыкты аклавга.**

Оьмири кыска болган ногой поэти Гамзат Аджигельдиев, эгер бу куьнлерде бизим арамызда болган болса, ана, бала эм Тувган эл акында, Гамзат Аджигельдиевке шыгарган ятлавым ман соьзимди битирмеге суьемен.

* * *

**Шал-Кийизди эскерип,
«Ах!» – демеге туьспейди.
Ама юрек ойлана:
«Сондай неге писпейди?»**

**Кыска болды оьмири
Сосындай бир йигиттинъ.**

Аты да Гамзат эди,
Уьмитсизлик уьгитти.

Онынъ язган-язганы
Бизим ногай шайдеге
Сокпак тувыл, йол болды,
Кобньил йырга нык толды.

Дуныя халкын тынълаткан –
Олай болсын йыравлар.
Оьткир янлат куьресте
Гамзат яраткан йырлар.

*Джалалдин ШИХМУРЗАЕВ,
филология илмилер кандидаты*

СЕСИНЪ СЕНИНЪ ОБМИРЛЕРГЕ ЗАНЪЫРАР

**Йыравлардай
Йокша меним такпагым,
Мен язаман
Халкым йырлап юрсин деп.
Йыр язувдан мен
Излеймен сокпагым,
Сокпак мага
Йол ашкышын берсин деп.**

Поэттинъ мырады аьне сондай эсапсыз уйкен, канатлы эди. Биринши йыйынтыгын поэт «Сокпак» деп атаганы да озиннен озти тувыл. Мырадына ол етти. Гамзат язган от ялынлы ятлавлар окыган аьдемге ярамай эш болмаяк. Сонынъ ушин де оны халкы суьеди, коьп ятлавларын йырга айландырап йырлайды. Бу йырларды Кобан бойында да, кенъ Ногай шоьлде де, Ставрополье кенълигинде де эситпеге болаяк. Гамзат – поэт. Шыгармаларында озининъ суьйген ногай халкынынъ атыннан савлай дунья ман соьйлейди.

**Суьйгенлердинъ энъ де уйкен аты ман
Дунья ман соьйлемеге суьемен,-**

деп баслайды Гамзат «Урланган суьюв» деген кавга акында поэмасын. Яшавда аьдемди, халкынъды, Элинъди суьймеге эм суьйиминъди коьрсетип билмеге керек деген ойларды айтады автор. Эм поэмадынъ лирикалык геройы шынты образ болып, озин суьйдиреди. Согыста баьтир оьлсе де, онынъ суьйимин оьлтирип болмайдылар.

**Сонъгы кере ногай кызды сорады,
Сонъгы кере курып калган эрнинде,
Ногай кыздынъ аты аста коьринди,
Озти оьлди. Суьюв юрди эркинде,
Согыс майдан бу суьювге боьлинди.**

Поэмадагы аьр сыдырадынъ оьз манели юги бар, янлы затка усап, яшавынъа киргендей болады.

Кайдай юреги бар эди бу поэттинъ! «Поэзия ушин, тек поэзия ушин тувган сосы аьдем», - дейтаган эдилер оны билгенлер. Юрек токталды. Айлак та яс юрек эди. Буьгуьн ол арамызда йок болса да, онынъ ятлавлары дайым да от болып, оьктемлик тувдырып янаяк. Сонынъ ушин де яс поэт Мурат Аvezов булай язады:

**Гамзат, сени халк бир заман мутпаяк,
Сен сингенъсинъ оьмирлердинъ бойына.
Сенинъ сесинъ эш бир заман мутпаяк,
Ол косылган данъылымнынъ йырына.**

«Сен сингенсинъ оьмирлердинъ бойына» деген соьзлер бек тувра айтылган деп билемиз. Неге десенъ, Сергей Есенин оьз тилининъ аьлемет усталыгы ман, теренъ лирикалык куьши мен орыс литературасынынъ сесин тагы да бек занъыраткан болса, сондай орынды ногой литературасында Гамзат Аджигельдиев те тутады.

Гамзаттынъ литературный стажы да коьп тувыл эди, он йыларга да етпейди. Сол кыска заманнынъ ишинде бек коьп зат язып уьлгирген: ятлавлар, балладалар, поэмалар эм повесть. Сосындай бай карзна исти тек уьйкен куьш, уьйкен талант этпеге болаяк эди.

***Келдихан КУМПАТОВА,
шаир, 1967й.***

ГАМЗАТТАЙЛАР СИЙРЕК ТУВАДЫЛАР

Асан Кайгылы, Шал Кийиз, Арслан Шабан улы, Баймырза деген йыравларды халкымыз оьктемсип «Суьек йыравлар» деп атаган. Аьне сосы ногай адабиятынынь классиклерининь сырасына Гамзат Аджигельдиевти де киргизбеге болады. Ол Москвага оқымага кеткенше де ятлавлар язган.

**«О, суьйген яс, салам
Сага хатымнан,
Сорамайман
Юрегинье тиemen,
Суьйгенлердинь энъ де
Уьйкен аты ман
Дуныя ман
Сойлеспеге суьемен.
(«Урланган суьюв» поэмасыннан).**

Сойтип тек Гамзатязбага болады. 1958-нши йыл март айында Гамзаттынь агасы Бадий Явланович Аджигельдиевтинь талабы ман (элбетте, Гамзат та белсен катнаскан болар) районнынь белгили йыравлары эм яс язувшылары йыйылыстылар. Олар арасында Магомет Терекбаев, Абдулкерим Ганиев, Абдулла Бариев, Солтанахмет Язлыбаев эм коьплеген баскалары да бар эдилер. Бу иске архивте сакланган суьврет шайытлык этеди.

Йыйылыста ногайдынь адабияты эм санияты акында докладты Бадий Явланович оқыды. Гамзат та шыгып соьйледи:»Халкымыздынь бай авызлама творчествосы шашырамасын, ога биз оьзимиз ие болмага керекпиз. Сога коьре йыйув исти, кеш калган болсак та, басламага керек»,- деген соьзлери буьгуьнлерге дейим кулагыма шалынады.

Ети аьдемнен Совет туьзип, онынь борышларын ашык белгиледилер. Халк авызлама байлыгын: эртегилерди, такпакларды, эпос йырларын, казак йырларын, суьйим диярларды - сол ок йыл йыйып басладылар. Советтинь яваплы секретари Балбек Кельдасов, коьп затлар язылган сонь, Махачкаладагы окув-педагогика китаб баспасына элтеп берген. Ама китаб шыкпады, соньында ол затлар талака болгандыр деп эсиме келеди.

Гамзат сав заманында район етекшилери оны баалап билмедилер, шаирди аньлайтаган агасы да басшылык истен тайган эди. Москвадагы институтты кызыл диплом ман кутарып келгеннинь оьзинде де «Шоьллик маягы» газетасына корректор этип йиберемеге суьйдилер. Гамзат разы болмады...

**Сейдахмет РАХМЕДОВ,
1989 йыл.**

БАЛАЛЫК ПАН КОБП ЗАТТЫ АНЪЛАМАДЫК ...

Балалар коьз бен коьргенди, кулак пан эситкенди эсте саклайдылар, ама сол затлардынъ да коьбиси йыллар озган сайын мутыладылар. Неге десе балалар уьйкенлердинъ яшавына маьне бермейдилер, оьзлерининъ бала дуныясында оьседилер. Мен де солай эдим, тек Гамзат акам ман байланыслы кай бир куьнлер эсимде калыпты.

Гамзат дайым да таза кийинген, кетпеге алгасайды, сонъ оны орамда оьзиндей уьйкен кеделер мен коьремен, бир якка бараятырлар. Аьдемшилик яктан шаир акам мага бек ярайтаган эди. Кисесинде бир аз акшасы болганлай мага, меним кыймасларыма туькеннен биз суьйген каьмпетти алып береди. Москвадан келгенде де уьйдегилерге савга аькеледи, биревди де мутпайды. Света аьптем 7-нши класста оқыганда велосипедке бек заьр эди, ама атамыз неге ди алмайды. Соны сезген Гамзат ога «Мечта» деген кол саьатин баргылады, энди аьптемизге кызлар куьнлеп карай эдилер. Бир йол акамыз Москвадан портативный патефон ман пластинкалар аькелди, соны биз, авылдас балалар болып, бир неше кере йырлатканмыз. Бизим куванатаганымызды коьрип, Гамзат та куьледи. Ол каникулда болганда, меним кыймасларым тетрадьлери мен, дневниклери мен келедилер, ишине доьрт сыдыра ятлав сама яздырадылар, сонъ онынъ куьлкили ятлавларына завкланып куьледилер, сораьлар бередилер. Гамзат бизди оьзине тенъ коьрип, сыйлайды, биз болсак сога бек оьктемсиймиз.

Атамыз бан Гамзат бир-бирде ялгыз калып, коьп заман хабарласадылар. Не акында соьйлегенлерин биз билмеймиз. Бизим атамыз да, оькимет куллыгында ислесе де, хабарлар язатаган эди, сога коьре агасы ман иниси кайсы яктан да юьык эдилер. Атамыз Гамзаттынъ бала шагы айлак авыр болганын биледи эм ога заманында етпеген йылуьды бермеге шалысады. Сол ниет пен Гамзатты институттынъ ызгы курсында Ставрополь беттен бир ногай кызга уьйленирдилер. Оьзи разы болып алган кыздан акамыздынъ иши тез шыкты, оны Москвадан кайтарып авылына йиберди. Сонъыннан билдик, кыздынъ ниети де, акылы да дурыс болмаган, ол енъил бай яшав излеген.

Гамзаттынъ «Юность», «Техника молодежи» деген журналларда, «Дагестанская правда» газетте баспаланган ятлавларын эм поэмасын коьрип биз, мен, Света эм бизим кыймасларымыз, суьйинемиз, оьктемсип баскаларга да хабар этемиз. Тереклиде, школадынъ уьйкен классларында оқыган йылларда ок, Гамзаттынъ поэзияга бавыр экенин йолдаслары сезгенлер. Адабият институтыннан каникулга келгенде Гамзат студентлер кешлигинде оьзининъ янъы ятлавларын бек аьруьв оқыган, оны тынълаганлар «бизим ногай Есенин» деп айтканлар. Йолдаслары арасында акамыз Москвады сукландырган орыс шаирлери: Евтушенкоды, Вознесенскийди, Рождественскийди яттан оқытаган болыпты.

Ногай районнан ога тийисли куллык берилмеегин Гамзат институттынъ Оькимет экзаменлерин берип турганда ок билген. Сога коьре де Сырт суьык

ердинъ Норильск каласыннан ислемеге ер алып, Грозныйдынъ аэропортында кагытларын, кийимлерин бир неше куынге калдырып, Тереклиге ювыклары ман савболласпага келген эди.

Биз бас деп баъримиз де суыйиндик, беске биткен дипломы ман кутладык, ама уыйкенлердинъ коьнъили тоьмен болганын сездик. Бир неше куьннен Гамзат аргы дуныяга кетип калды.

Кайдай уыйкен кайгы болганын биз атамызга карап анъладык. Онынъ коьзинше Гамзаттынъ атын айтпаймыз, онынъ акында сорамаймыз, ама ол йок ерде анамыздан, Хадижат абамыздан акамыздынъ кайтип оьскенин, кайда турганын билмеге суьемиз, неге десе биз де оьсемиз, акыл да оьседи.

Бир неше йыллар озган сонъ районнынъ маданият Уыйинде Гамзаттынъ эстелигине деп поэзия кешлиги оьтти. Кешликтен сонъ бизим уыйге конаклар келдилер. Олтырдылар, эскердилер, атамыз Гамзаттынъ «Бер колынды» деген ятлавын окып турганда бирден йылап баслады, бек узак йылады...

Гамзатты эскерсем, бир яктан онынъ усталыгы ман, акылы ман, танъ юреги мен оьктемсиймен, ама онынъ яшавдан яслай кеткени, оьз районуна оьпкелегени, агасын уыйкен кайгыда калдырганы, язаяк неше ойларын язбаганы юрегимди авыртады. Эм мен эскеруьвимди Кадриядынъ соьзлери мен битирмеге суьемен.

ГАМЗАТ АДЖИГЕЛЬДИЕВКЕ

**Йолларды есирдей телмиртип
Калдырдым капынънынъ туьбинде.
Биздей йыравлар болганма
Ногайдынъ йыравлар куьбинде?
Эскиден ювыгым, Амзатхан,
Келсенъе, бир лакыр этейик,
Ой етпес оьрлерге бу аксам
Оьнерли оьзимиз етейик!**

Асият МАНКАЕВА (Аджигельдиева), 2019 йыл.

Аьли шаиримиздинъ оьнерли сандыгыннан айырым-айырым кесеклерди, каьмпетлик деп, шыгармага ниет этемиз.

Гамзат АДЖИГЕЛЬДИЕВ

УРЛАНГАН СУЬЮВ

(поэмадан уьзик)

**Сиз тынъланъыз,
Йыр тынъланъыз,
Сиз, суыйгенлер, тынъланъыз.
Кулак салып,
Эске алып,
Бу хабарды анъланъыз.
Кырк биринши,
От юруьвши**

Согыс йылда бу болган.
Копь суювге,
Ян суювге
Ол йылларда ой толган.
Суйген яслар,
Болып таслар,
От арада калганлар.
Эстеликке,
Октемликке
Суювлерин салганлар.
Язган хатын,
Аманатын
Куыллелер мен язганлар.
Юрек этип,
Суюв этип
Батирлигин созганлар.
Солдат оьлсе,
Ажал коьрсе
Турган онынъ суюви.
Тар ятса да,
Танъ атса да,
Тутнакларда турганда,
Суюв оьзи
Берген явап
Явга бетин бурганда.
Суйген юрек
Куьшли ди бек,
Явап берер керекте.
Душпанга – кас,
Досына – дос
Бар яваплар юректе.

ЕР БАВЫРЫ

(поэмдан уьзик)

Кеш сен, Ерим, эртенъ салам бермедим,
Кетеекте кеште келип коьрмедим,
Кеш сен, Ерим, куьналимен алдынъда,
Сени муттым, болып дайым янынъда.
Кеш сен, Ерим, борышлыман мен сага,
Борышлыман сендеги коьп ярага,
Ойланаман борышымды коьргенде,
Борышлыман яшав уьшин оьлгенге.
Борышлыман мени саклап согыста
Оьлип калган халк алдында алыста,
Копь аьдемлер янын берген, билемен,

Мен сол шаклы борышлыман, коьремен.
Оьлгенлердинь мен болмадым янында
Оьлип кеткен коьп яслардынь алдында
Борышлыман яслыгымды корсалап.
Ерим, сенде коьп ярады коьремен,
Мен сол шаклы борышлыман, билемен.
Борышлыман бергенлерге янын да,
Эш аямай тоьккенлерге канын да.
Коьп аьдемлер янын берген, билемен,
Корсалады тоьсек баскан анады,
Коьп аьдемлер корсалады Элимди,
Корсалады бесиктеги балады.
Тул хатынлар, борышлыман сага да,
Сенинь эринь янын берген мага да,
Борышлыман, етимлер, мен сизге де,
Карамадым коьзяс аккан коьзге де.
Борышлыман, борышлыман, билшиньиз,
Борышымнынь коьп экенин коьршиньиз,
Кайтармага бу яшавым етерме,
Коьп борышлар бу басымнан оьтерме?

ШОЛПАН ЮЛДЫЗ

(баллададан уьзик)

Ногай халкым! Ис устасы, кыйыншы!
Еньуьвлер мен шоьллигимди орашы.
Мине Камов – ол да сиздей бир койшы,
Тек ис яктан кайдай уста, карашы.
Ондай аьдем шолпан десем, яньылман,
Тап юлдыздай ярык берип болады.
Ол ярыктынь озып кетсень яныннан,
Оьзинье де яньы ярык толады.
Коьп шолпанлар шоьллигимде тувсынлар,
Тап куьндиздей кеше ярык бергендей.
Кешеде де караньады кувсынлар,
Кешеде де эриншекти коьргендей.
О, шоьллигим, сеннен буьгуьн эректе,
Сени ойлап колга алдым калемди.
Москвада яшасам да, юректен
Шоьллигиме мен беремен саламды.
Алдыньызда коьп ислер бар, билемен.
Борышымыз уьстинликли толды деп,
Элимизге айтарсыз деп сенемен.

ХАЛКЫНЫҢ АТЫН СЫЙ МАН АЙТТЫРАДЫ

Ногай халкта, – керекпести йыймасань, кереккенде таппасынь, – деген акыл союз бар. Бу терен ойлы такпакты соьзимнинь басында айтаятканымнынь маьнеси бар. Макаламнынь баьтири – Россия язувшылар Союзынынь агзасы, белгили язувшы, фольклорист, юморист эм сатирик Аждаут Махмудович Найманов. Ол меним балаларымнынь атасынынь – Ильястынь – бебеси болады. Оларды ювыкластыратаган алдынгы аркалардынь аьдемлери булар: Ильястынь аьеси – Аи Найманова, Махмуд, Солтан, Зорым, Сали, Темир, Запорт, Эртухан, Айшат, Мурзабек Наймановлар. Бу куьнлерде сол ювыклыктынь алтын, ока йиплериннен токылган ювени Аждауттинь колында. Ол – уьйкен аьдемшилиги болган, ак юрекли, кардаш-кавымга алал, юзинде нур тоьгилген, аьр заманда да бир акылда туратаган, ак шырайлы ярасыклы аьдем. Ол нагаш акайы Ильястынь насыхат соьзлерин юрегинде саклайды. Аждауттинь шыгармаларынынь коьбиси меним коьз алдымда дуьня коьргенлер. Онынь мага савгалаган китаблери да, язганлары кирген ногай учебниклер де меним библиотекамада сакланадылар.

Яньыларда мен язувшы ман растым. Онынь тувган куьни етип туры эди. Ол мени тап-таза, кеп-кень, ишине язлыктынь ал савьлелери мол тоьселген ис кабинетинде йолыкты. Онынь уьндириклерине Аждаут Махмудовичтинь туьрли заманларда дуьня коьрген китаблери, журналлар, газеталар йорыклары ман тизилип салынганлар, яньы язаяткан затлары столга яйылганлар. Биз суьйген исимизде саклайтаган яньылыкларымыз акында союз бардырдык, озган наьсипли куьнлеримизди эсимизге туьсирип, хабарластык:

... – Меним сага тизип айтаяк затларым шашымнан да коьп, – деп баслады Аждаут Махмудович соьзин... , оннан сонь мага яньы язган затларын узатты.

Аждаут Махмудович Найманов халк ишинде куьлжили эм селекелев хабарлары (юмористические и сатирические рассказы) кень яйылган автор болып белгили.

Ол 1942 йылдынь 27 апрелинде Азербайджан Республикадынь Евлах деген каласында тувган. Каладынь баслангыш мектебининь 3-нши классын орыс эм азербайджан тиллеринде оқып кутылган.

Сырт Кавказда Кишкей Йилиншиктинъ онъ ягасына яйылып конган Эркин-Халктынъ, аьвелги Алакай авылынынъ, акында ястынъ атасы Махмуд Маземович эм анасы Шайдат Рамазановна Аждаутке коьп кере хабарлаганлар. Яс ол еннет ерди коьрмеге аьсирет болган, сол авылга термилген. Бу мунълы юрек сезимлердинъ негизинде «Кобан яklar» деген ятлав тувган эм ога анъ шыгарылган. Аждаут йырды класс етекшиси Александра Константиновна ман эм мектеб йолдаслары ман бирге йырлап, ойнайтаган болганлар.

– Йырды меним окытувшым Александра Константиновна да айлак суьетаган эди, неге десенъ ол да Кобаннан эди.

Буьгуьнлерде де мен оны йырласам, атам, анам эм окытувшым эсимге туьседилер, олар йырды тынълап, меним янымда туратаганларындай коьремен, – деди язувшы тоьмен болып. Бир кесек заманды экевимиз де уьндемей турдык. Сол йырды Аждаут мага ярасыклы давазы ман йырлап эситтирди. Мине онынъ кисидинъ еринде кайгылы озган бала шагындагы йырынынъ бир шувмагы:

**«Дождик, дождик, перестань!
Мы поедем на Кубань.
Там восходы алые,
А цветочки пестрые,
Золотые, тихие
Рощи и сады.
Нивы урожайные,
Спелые плоды...»**

Эр айланса – элине, ат айланса – казыкка деп, Махмуд Маземович аьели мен 1954 йыл ата юрты Эркин-Халкка коьшип келеди.

Аждаут уьш тилде – ногай, азербайджан эм орыс тиллеринде окып эм язып биледи. Ол орта мектебти окып кутылганнан сонъ, Эркин-Шахардынъ аслык алувшы пунктында, сонъ Эркин-Шахардынъ секер заводында плотник болып бир йыл куллык эткен эм онынъ келеек йылында Адыге-Хабльдинъ КПСС-нинъ брони мен барып, Бакудынъ Чингиз Ильдрыма атлы политехникалык институтын окып кутылган. Каладынъ радиозавоьдында инженер-конструктор болып куллык эткен эм сонда оьзининъ биринши куьлкли хабарларын – миниатюраларын язып баслаган. Олар Азербайджан радиосы ман орыс тилинде берилгенлер, институттынъ коьлем тиражлы «Политехник» деген газетасында баспаланганлар. Аждаут оьзининъ адабият йолына туьспеге ярдам эткен институттынъ окытувшысы эм «Политехник» деген коьп тиражлы газетадынъ редакторы Александр Залманович Каменерге разылыгын билдиреди. Окытувшысы акында Аждаут мунавдай йылы соьзлер айтады: «Мен яшавымда А.З.Каменердей алад, аьдемге яныплы, аьр дайым да ярдамга асыгатаган, яланътоьс, терен билимли аьдем мен расканым йок».

Аждаут халк яшавын тереннен алып сынайды, халктынъ етимислерине суьйинеди, тешкерип карап, шыгармаларында сын коьринген аьдемлерди халкка танытады, оларга дурыс йолларды коьрсетеди. Онынъ хабарларында эриншеклер, ишкишилер, бюрократлар, тилшилер, кылыксызлар, кара юрекли, бос соьзли аьдемлер, урлакайлар селекеленедилер.

Бакудынъ политехникалык институтын кутылганнан сонъ, Аждаут ери – еннет, сувы – сербет ата юртына кайтады. Ол кесписи бойынша Ставропольде куллык этеди, адабият пан белсинли каьрлеп баслайды. Сол

йылларда Аждаут Найманов белгили орыс язушысы Вадим Белоусов пан танысады. «Йолдасынъ ким экенин айт, сенинъ ким экенинъди айтайым», – деп, орыс язушысы Вадим Белоусов пан ювык айкасады эм экеви бирге «Алидинъ ясыртыны» деген пьесады язадылар. Ол – пьеса кебинде балалар ушинъ язылган эртеги. Шыгарма ногай халк эртегилерининъ бирисининъ негизинде язылган. Онынъ ишинде баратаган хабар балаларга анълавлы, ярасыклы, сойленисли тил мен айтылып барады. Шыгармада баратаган хабар онда катнасувшылардынъ – персонажлардынъ – бири бири мен айкасувлары диалоглардынъ ярдамы ман озадылар. Баьрисе де – аьдемлер де, айванлар да – бир тилде сойлейдилер.

Авторлар пьесады Ставропольдинъ куршаклар театрынынъ сценасында салганлар, коьп авылларда эм калаларда коьрсеткенлер. Шыгарма эки авторга да бирдей анълавлы болган ногай эм орыс тиллеринде язылган.

Пьесада, ногай халк эртегилериндегиндей болып, ярлы яс Алидинъ, онынъ конъгысынынъ эм байлыгыннан секирген, аьдемди аьдемге санамайтаган авыл мырзасы эм йырткыш айванлары – баласы ман Аюв, баласы ман Боьри акында айтылады. Шыгармадынъ негизине дурыс ой салынган. Халк арасыннан шыккан йигит яс Али оз акылы ман, кара куьши мен озине онъайлы яшав туьзеди, каралдысына агашлыктан канъкып келген айванлар ман ортак тил тавып, олар ман досласып, онъып, оьсип яшайды. Пьеса бу соьзлер мен кутылады: «Эндиден арбатын сиз де мендей болып, сосу уьйдинъ иесисиз, меним алал досларымсыз», – дейди Али кийик айванларга.

«Аьруьв, аьше... Биз бу уьйдинъ эм иесимиз, эм де сенинъ досларынъмыз. Конак келген уьйине йигилик, яхшылык аькеледи деген эдинъ де сен», – дедилер Аюв ман Боьри Алиге алаллыкларын коьрсетип. Онъып-оьсип, баьрисе де бирге яшап каладылар.

А.М. Найманов Ставропольден авылына кайтады, сонъ Адыге-Хабльдинъ радиовещаниесинде куллык этип баслайды. «Крокодил» деген журналда онынъ шыгармалары баспаланадылар. 1973 йылда автордынъ «Джамал» деген биринши хабарлар йыйынтыгы онынъ озине эм окувшыга уьйкен суьйиниш аькелди. Аждаут Махмудович Адыге-Хабльдинъ ГРК-нинъ (радиовещаниесининъ) директоры, журналисти эм дикторы болып 20 йылдынъ узагында (ол ябылганша) куллык эткен. Онынъ «Янбек», «Сомбреро», «Пластининнен кылык» деген хабарлары ногай язушылардынъ эм шайырлардынъ «Танъда шык» («Роса на заре») деген ортак йыйынтыгында 1971 йылда баспаланганлар. Бу уьйкен куваныш яс автордынъ коьнъилин коьтерди, эм ол янъы етимислерге ымтылды. Ногайларда, – ярлыдынъ эки борышы, наьсиплидинъ эки ийгилиги бир келер, – деген канатлы соьзлер бар. 1973 йылда Аждауттинъ эки тувыл, уьш ийгилиги бир келди. Ол Москвадынъ «Мелодия» деген фирмасында анасынынъ, Шайдат Рамазановнадынъ, «Тайтериш» деген эртегисин оззи хабарлап, пластинкага яздырып, тиражын 150 мынъ этип, ногай тилинде шыгарды. Сол ок йылда онынъ бир йорыкка эки китабы баспадан шыкты: «Джамал» эм «Куваныш аькел» («Принеси радость».)

А.Найманов халк авызлама яратувшылыгынынъ шыгармаларын Евлахта яшайтаган заманларында йыйып баслаган. Калада ян-яктан коьшип келген аьеллердинъ ишинде Кобаннынъ эм Йилиншиктинъ ягаларыннан келген юзлеген ногайлар яшайтаган болганлар. Аждауттинъ анасы тувган яклары акында туьрли хабарлар эм халк авызлама яратувшылыгынынъ шыгармаларын – айтувларды, такпакларды, аьдет эм бала йырларды, ойынларды, эртегилерди эм юмакларды – аьруьв билген, оларды улына

эм уйлерине йыйылатаган балаларга хабарлаган. Яс анасыннан эситкен затларын 6-7 классларда окыйтаган заманда язып баслаган. Ол коьп йыллар бойы йыйган эртегилерин ярастырып, тиражын 75 мынь экземпляр этип, Москвада 1979 йылда орыс тилинде, «Ногайские народные сказки» («Ногай халк эртегилери») деп атап, йыйынтык этип шыгарган. Суьйтип, яс ногай язувшысы халкынынъ атын савлай кыралымызга сый ман айттырган. Китап туькенлерде эм складларда коькмараз басып калмай, – орактынъ орак болувы, таралып халкта халувы – ол да Мамай аркалы дегендей, – халк арасында окувшыларын табады. Соьле сен, ат минип, эл айланып шыксанъ да, ол китапты таппассынъ.

Бир кесек заман озганнан сонъ, А.Наймановтынъ белгили ногай язувшысы Б.Баисов пан бирге ногай тилде язылган «Куваныш аькел» («Принеси радость») деген китабы баспадан шыккан. 1986 йылда ногай тилинде онынъ «Эски соьздинъ балы бар» деген китабы дунья коьрген. 1987 йылда ол китап орысшага коьширилип, «В старом слове есть мед» деп, тиражы 800 экземпляр болып, Ставропольде баспаланган. Бу китапка автордынъ куьлкили эм селекелев жанрларында язылган хабарлары киргенлер. Язувшы Аждаут Найманов бу жанрлар ман ногай адабиятына биринши баразнады салды. Ногай адабиятында А.М.Наймановтан алдын бу жанрларда язатаган язувшы болган йок. Онынъ хабарлары енъил окыладылар, ама оларды язбага кыйын, онынъ уьшин уьйкен усталык керек. Ол зегенлик – Аждаут Наймановка табиаттан берилген савга. Айтпага, олар мине мунавдай хабарлар: «Гёте», «Мысык мыйыгына»..., «Лекция», «Пластининнен кылык» эм баскалар. 1988 йылда туьрк тилинде автордынъ «Асали талх» деген китабы тиражы 3 мынь экземпляр болып Душанбеде баспадан шыккан эм озининъ коьлем окувшыларын Турцияда, Таджикистанда, Казахстанда, Душанбеде эм баска коьп элдерде тапкан. Токсаныншы йылларда «Коьпти коьрген коьк шоьлмек» деген ат пан автор озининъ янъы куьлкили, селекелев маьнелеринде язылган китабын тиражын 400 экземпляр этип баспалаган. Онынъ узак йыллардынъ бойында язган шыгармалары оьткир темаларды коьтерип, мунавдай журналларда баспаланганлар: тиражы 1 миллион 135 мынь экземпляр болган «Дружба народов», «Крокодил», «Дон», «Нева», «Советский Союз», «Советская Армия» эм баскалар. Онынъ язган шыгармалары энъ азында 9 радиодан берилгенлер. Мысалы: Азербайджаннынъ, Ставропольдинъ, КЧР-дынъ, Москвадынъ, Орджоникидзединъ, («Зори Кавказа» деген радиоберуьвде), Дагыстаннынъ, Таджикистаннынъ, Калмыкиядынъ эм Киргизиядынъ. Аждаут Махмудовичтинъ язган шыгармалары бу газеталарда эм балалар уьшин шыгатаган журналларда баспаланадылар: «Маьметекей», «Илячин»; газеталарда: «Ленин йолы» (соьле «Ногай давысы»), «Шоьллик маягы» (соьле «Шоьл тавысы»), «Ленинское знамя» (Соьле «День республики») эм баскаларда.

Язувшыдынъ шыгармалары, кишкей халкларды айтпай, уьйкен 38 кыралдынъ тиллерине коьширилип, дунья коьргенлер: араб, англичан, румын, карашай, шеркеш, француз, туьрк, немец, серб, хорват, монгол, испан, фин, каракалпак, узбек, туркмен, киргиз, казах, татар...

Ногай халктынъ зегенли язувшысы Аждаут Наймановка мен узак оьмирди, берк ден савлыкты, уьйкен ийгиликлерди сагынаман. Терен ойлы, бай, ярасыклы тил мен язылган шыгармаларынъыздынъ оьриси узак болсын.

*Насипхан Даулова,
КЧР-дынъ сыйлы окутувшысы*

ЯЗУВШЫДЫНЪ ЯРАТУВШЫЛЫГЫ АКЫНДА

Бу йылдынъ яз шагында ногай ямагатшылыгы зегенли язувшымыз Иса Суюнович Капаевтинъ 70 йыллык мерекесин йолыгаяк.

Иса Суюновичтинъ аты, ногай адабиятынынъ классиклерининъ атлары ман бир сыдырада ногайлар яшайтаган баъри кыралларда белгили. Иса Капаев 1949 йылдынъ 16 июнинде Ставрополь крайынынъ Эркин-Юрт авылында тувган. Ростовта орынласкан инженер-курулыс институтында окыган йылларында язып баслаган. Яс аьдемнинъ биринши ятлавлары эм хабарлары 1968-нши йылдан баслап орыс эм ногай тиллеринде басаланганлар. 1974-нши йылда «Юность» деген журналда ярык коьрген «Верность очагу» деген хабары ушин, Иса Суюнович сол баспа амалынынъ баргысына тийисли этилген эм онынъ аты савлай кыралымызга данък болган. Кыралымыздынъ окувшыларына ийги белгили язувшы, журналдынъ бас редакторы Борис Полевой бизим ногай язувшымызды СССР язувшыларынынъ Союзына алсынлар деп, маслагатлык хатты язып берген. Язбага аваслыгы, табиат кызганмай савгалаган зегенлиги яшав йолын сайламага ога себеп этилер. Иса Суюнович 1970-нши йылда М.Горький атлы Адабият институтына тусип, 1975-нши йыл оны кутылып, сол ок йылда Черкесскте ногай тилинде «Куржын» деп аталган биринши китабын шыгарды. Сондай болып, язувшыдынъ язганлары «Дружба народов», «Знамя», «Дон», «Современник», «Советский писатель», «Советская Россия», «Молодая гвардия» деген россиялык китап баспаларында ярык коьргенлер. Онынъ китаплары эм айырым шыгармалары Казахстанда, Турцияда, Болгарияда, Украинада, Польшада басаланганлар, поляк, болгар, украин, казах, туьрк эм коьп озге тиллерге коьширилгенлер.

И. Капаев ногай эм орыс тиллеринде баьриси де 31 китаптынъ авторы болады. Онынъ «Сказание о Сынтаслы» деген китабы Казахстан

Республикасында казах тилинде эки кере баспаланган. 1978-нши йылда «Современник» китап баспасында «Бар сондай яслар» деп аталып шыккан повестьлер йыйынтыгы уьшин, Иса Капаев Н.Островский атлы Савлайсоюзлык адабият конкурсында енъуьвшилерининъ бириси болып, лауреат деген атка тийисли этилген. И. Капаев, окувдан тувган якларга кайтып, Халк яратувшылык уьйинде, Карашай-Шеркеш область музейининъ куллыкшысы, Карашай-Шеркеш педагогикалык институтынынъ тамада окутувшысы, язувшылар Союзынынъ пропагандалав бюросынынъ директоры болып ислеген. 1991-1996-нши йылларда Иса Капаев «Половецкая луна» деген адабият-публицистлик журналынынъ бас редакторы болып аьрекетлеген. Журналдынъ биринши номеринде СССР властьлери баспалавга тыйгынлык салган «Эдиге» деген ногай эпикалык йыры, орыс тилине коьширилип, баспаланган эди. Журналдынъ баьри номерлеринде ногайлардынъ эм озге тюрк халкларынынъ тарихи акында белгисиз материаллар шыкканлар.

1998-2001-нши йылларда Иса Суьнович КЧР маданият министрствосынынъ алдышы специалисти, 2001-нши йылдан алып КЧР язувшылар Союзынынъ адабият консультанты эм Россиядынъ Адабият фондынынъ боьлик директоры болып каьр шеккен. Адабият яратувшылыгында тапкан етимислери уьшин, 1998-нши йылда ога У.Алиев атлы Халклар ара баргы, а 2008-нши йылда Карашай-Шеркеш Республикасынынъ Президентининъ баргысы савгаланган.

«Оьлимсиз аьжел» («Бессмертная смерть», Ставрополь каласы, 2004 й.) деген тарихлик эссе язувшыдынъ яратувшылыгын суьетаган окувшылар, ногай ямагатшылыгы арасында уьйкен кызыксынувлыкты тувдырды. Солды да, сосы шыгарма бир неше кере калай Россияда болсын, солай ок Казахстанда («Бессмертная степь» деген ат пан 2008 йылда Астанада, «Аударма» баспасында) дунья коьрди. Ногай окувшылары бу китапты излеп табаялмайдылар.

Язувшыдынъ «Суьлдер» деген романы 1990-нши йылда шыкканда: «Бизим ногай адабиятымыздынъ коьп болмаган яркын элшилерининъ бириси Иса Капаев озининъ атын уьйкен адабиятта айттырды, белгили критиклердинъ эм литературоведлердинъ эслерин оз шыгармаларына каратты. Ондай зат язувшыдынъ тек озине тувыл, бизим халкымызга да уьйкен оьктем», – деп язган филологиялык илмилерининъ докторы Насипхан Суьнова. 1999-нши йылда белгили аьлим Насипхан Хусиновна, Иса Капаевке багыслап, «И жизнь продолжается» деген китабын да баспалаган. Сол йыл язувшы 50 йыллык мерекесин белгилеген эм КЧР халк язувшысы деген атка тийисли болган.

Иса Капаев коьшируув аьрекетлиги мен етимисли каьрлейди. Ол аьлиги замангы ногай тилине «Орхоно-Енисей язувлары» деген текстлерди, Юсуф Баласагунидинъ, Ахмет Ясавидинъ, Сейф Сарайидинъ, Кутбадынъ, Югнакидинъ язганларын коьширген. Коьшируувлер «Ногай поэзиясынынъ антологиясына» (Черкесск каласы, 2013 й.) киргистилгенлер. Сондай болып, «Русско-ногайский разговорник» деген йыйынтыктынъ авторы-туьзуувшиси болады (Ставрополь каласы, 2007 й.).

2002-2004-нши йылларда ол Россия Федерациясынынъ Президенти В.В. Путиннинъ Грантына тийисли болган эм республикамыздынъ Эркин-

Халк авылында Ногай халкынын тарихинин эм маданиятынын музейин уйгынлаган. Иса Капаевтин илмилек тергевлери Москвада, Астанада, Астраханьде, Махачкалада баспадан шыккан туурли тюркологиялык йыйынтыктарга киргистилгенлер. Онын «Опыт мифологического словаря. Ногайские мифы, легенды и поверья» (Москва, 2012 й.) деген шыгармасын айырым белгилемеге керек. Китаптын презентациялавында алимлердин айтканынша, ол ногай мифологиясы акында уйкен тергев куллыгы эм тюркологиядын оьрленуьвине уйкен косым болады.

Иса Капаев Карашай-Шеркеш Республикасынын халк язувшысы болганнан баска, Россия Федерациясынын маданиятынын сыйлы аьрекетшиси, Казахстан Республикасынын маданият аьрекетшисинин белгисинин иеси болады. 2006-нши йылда ногай язувшысынын аты «Россиядын эн ийги аьдемлери» деген йыйынтыкка, «Аьлиги замангы Россиядын тарихшилери» деген энциклопедиялык соьзлигине киргистилген.

Озган йылларда ол окувшыларды бир кесек янзы китаблери мен кувандырды. Солардын бириси Иса Суьновичтин сайламлы шыгармаларынын коьп топламалы йыйынтыгынын доьртинши топламасы болды.

Сол йыйынтыкка кирген шыгармалар язувшыдын художестволы зегенлигин, ишки дуньясынын байлыгын ашык коьрсетдилер. Йыйынтыктын доьртинши топламасы акында айтаяктан алдын, бир-эки авыз соьз онын биринши уьш топламасы акында айтып озгьмыз келеди. Йыйынтыктын аьр бир топламасы бир-бириннен баскаланады. Олардын ишине кирген шыгармаларды тешкеруьвли окып шыккан аьдем бир неше йыллардын бойында язувшыдын дуньяга карасы калай туьрленгенин сезбеге болады. Суьйтип, 2010 йылда ярк коьрген биринши топламага Иса Суьновичтин окувшыларга белгили болган хабарлары эм повестьлери киргенлер. Мунда окувшылар «Бердази», «Болмаган сабантой», «Алтын шыбын» деген эм озге хабарларды, язувшыдын атын айттырган «Ногай» деген тарихлик эм «Бар сондай яслар» деген повестьлерин окымага болаяктар.

Кень белгили «Сынтаслы акында толгав», «Кобызшы», «Салам, Михаил Андреевич», «Дунья оьмирли – сенин коьзлериньде» деген повестьлер экинши топламага киргенлер. Бу повестьлер савлайроссиялык журналларда, альманахларда, антологияларда эм айырым китаптарда баспаланганлар. Олардын бас персонажлары Тенгизди, Нурханды, Мухтарды, Атайды Иртыш оьзениннен Дунай оьзенине дейим яшаган окувшылар «Современник», «Советский писатель», «Советская Россия», «Молодая гвардия» деген орталык баспаларда шыккан китаптардан ийги таныганлар. Булайда айтпага керек, сол заманда бизим кыралымыз дуньяда эн окымыслы кырал деп саналган. Иштеликлерине сол повестьлер кирген китаптардын 50-70 мын тиражлары болган. Буьгьунги куьнде сондай тиражлар коьп язувшыларга туьслеринде де энмейдилер.

Йыйынтыктын уьшинши топламасы окувшыларга айлак кызыклы болып коьринек. Неге десеньиз, ол эш биревди сезимлерсиз калдырмак «Ялын янлы Сарайшык» деген повесть-эсседен басланады. Сосы шыгармадын биринши соьзи, автордын окувшыга еткермеге суьетаган аьр бир ойы,

белгилеп озбага керек, язувшыдынъ коьплеген баска шыгармаларындай болып, тап йипке тизилген мойшаклардай, оззининъ артыннан баска бир ойды тартып аькеледи. Эм, окып басласанъ, язувшыдынъ айтаяк болатан соьзи айлак анъламлы эм кызыклы экенин сезип, озинъ де билмей кетип, окувга коьмилесинъ, повестьтинъ бир бетиннен сонъ баскасын авдарып, автор ман бирге «кыдырувга йолланасынъ». Китапта Иса Суюнович оззининъ коьплеген ятлавларын, бир неше хабарын, миниатюрасын, Омар Хайямнынъ, М.Лермонтовтынъ ятлавларын коьширип, орынластырган.

Мине йыйынтыктынъ доьртинши топламасына де етик. Мунда халк авызлама яратувшылыгына таянып язылган айлак бай материаллар ерлестирилгенлери уьшин, ога айырым эс этпеге керек. Китап ногай хикаетларынан, таварыхлардан, энъгимелерден, ырымлардан кепленген. Оны «Алтын ядыра», «Хота ман Мария», «Сувга кеткен Янсурат» деген таварых хикаетлар баслайдылар. Сонъ онынъ «Кобк-боьри янлы ногайман» деп аталган кесеги басланады, ол автордынъ уьйкен илмилик куллыгы болады. Мунда аьр бир окувшы халкымыздынъ фольклоры акында билимин теренлетпеге амал табаяк, оззи уьшин айлак коьп янъы затлар ашаяк.

Айырым соьзди илмилик куллыктынъ тил байлыгы акында айтып озбага керек. Ногай тилининъ маьселеси соьлеги шакта айлак оьткир туратаганы ман байланыста, сосындай шыгармалар калай адабият тармагында болсын, солай ок илмилик дуньясында уьйкен байлык боладылар. Оларды халкымыздынъ бурынгысы, авызлама яратувшылыгы, маданияты акында тувра карасларын кеплемеге суьетаган аьдемлер, боьтен де яс-явка, окымага кереклер. Бурынгы ногайлар дунья калай яратылган деп ойланганлар? Олар аьдемлерден баска кайдай тири янлар бар деп билгенлер? Ямгырды ким явдырган? Сосы эм коьплеген баска соравларга явапларды сиз китаптынъ сосы кесегинде таппага болаяксынъыз. Биз баьримиз де кишкейлей Аьжи-Йолы, Етеген, Шолпан акында эситкенмиз. Ама Бабай-юлдыз, Камбар-юлдыз, Керван кырган, Кызыл-юлдыз, Сепер-юлдыз, Уьлкер юлдызлар куьби, Ушаркар, Шабтай деп ногайлар кайдай юлдызларга эм не зат уьшин айтканларын коьплер билмейдилер. Илмилик куллыктынъ «Астроном таварыхлар. Энъгимелер» деген кесегинде сосы затлар акында толы билдируьвлерди таппага болаяк.

Сепер-юлдызы акында автор булай язады: «Сепер-юлдыз яде Сафар-юлдыз деп ногайлар «йолавшылардынъ юлдызына айтканлар. Орысша онынъ аты – Меркурий. Ата-бабалар алыс йолга шыгаяк болсалар, Сепер-юлдыздынъ орынласувына караганлар. Эгер юлдыз бараяк йолдынъ артында яде онъ бетинде болса, йолынъ болаяк деп саналган».

«Эски табынувлар эм табиат анълатувлар» деген кесекте автор окувшыларга Айы, Тангири, Умай (тюрк халкларында кыскааяклы келбети болган эн белгили кудайлы яратылув), Байтерек, Ер-иеси акында хабарлайды, бердаьзи эм алтарык акында янъы кызыклы затлар билдиреди. Мунда Оьзбек ханнынъ ислам динин калай кабыл эткени акында айлак кызыклы таварыхты окымага болады. Ногай мифологиясында ийт, боьри, йылан, самыр, сув-иеси, сувкызы расатаганлары акында хабарлайды. Китаптынъ «Аззил тириликлер» деген кесегинде де айлак бай материаллар йыйылганлар. Биз баьримиз де эртегилерде Аздаа, Албаслы, Алтыншаш, Дав, Елмавыз, Йин расатаганларын билемиз. Ама сондай персонажлардынъ

саны айлақ коьп болган. Мысал уьшин, Каратон. «Ол албаслыга усайды, озинде баласы болмайды. Товарыхларга коьре, каратон бесиктеги, янғы юрип баслаган балаларды урлап акашады. Ол да, албаслыдай болып, мамык бав ман, ышкыр ман сокканнан коркады. Соксалар – йылайды. Онынъ йылавы сув ягар беттен, агашлык беттен эситиледи. Сол йылавга: «Каратон бала куьсейди»,– дейдилер. Ногайлар бир де бала таппаган пишеге «каратон» деп айтадылар».

Доьртинши топламада баьтир, оьнер, кеспи, аьдет йорықлар ман байланыслы затлар акында коьп пайдалы затлар язылганлар. Москвадынъ «Голос-Пресс» баспасында ярық коьрген китаптынъ тиражы 300 экземпляр болады. Онынъ уьстинде редакторлар С.А. Кукаева, Ф.А. Кусегенова каьрлегенлер. Йыйынтыктынъ доьрт топламасынынъ тысынынъ эм иштелигининъ художестволы-техникалык ярастырылувы, компьютерлик графикасы эм версткасы баспа мардалары ман келисте этилгенлер. Бу исти Карашай-Шеркеш китап баспасынынъ куллыкшысы Асият Унежова бажарган. Китапты колга алсанъ, ол материаллардынъ ерлестирилуви мен, тысынынъ ярастырылувы ман да сукландырады. Йыйынтыктынъ доьрт топламасы да, боьтен де, янғы шықкан доьртинши топламасы, баьри ногайларга да кызыклы, аьр бир уьйдинъ библиотекасынынъ асыл тасы болаягына шек йок.

Иса Капаев белгили драматург та болады. Онынъ пьесалары Маданият уьйлерде, драмалы театрлардынъ сахналарында салынган. «Ветеран», «Мархаба», «Маскарад ногайша» пьесалары Москвада баспаланганлар.

1987 йылдынъ 14 мартында Карашай драмалы театрында И.Капаевтинъ «Атай бла уьйдегиси» деген спектаклининъ премьерасы озган.

Иса Суюновичтинъ тагы да бир айлақ маьнели китабы акында айтпай болмаймыз. Ол «Меч судьбы» деген китап.

Оьз оькимети, даньклы бийлери эм мырзалары, шетсиз-кыйырсыз ерлери эм байлыгы болган халкымыздынъ тарихи айлақ бай, кызыклы. Онынъ акында бир кесек китаплар язылган болсалар да, аьлиги заманга ногайдынъ баьтирлик аьвелгиси сонъына дейим тергелмеген, демеге болаяқ. Сол себепли сыйлы язувшыларымыздынъ, аьлимлеримиздинъ халкымыз бан байланыслы кезуьвли китаплары баспадан шыкса, коьнъилде ол бизге каранъа аьвелгиге ярыклык эндиirmeге себеп этер, тарихимиздинъ коьп белгисиз бетлерин ашықлар эм сол билимлерди келеек аркалар уьшин сакламага амал берер деген уьмит тувады. Суьйтип, озган йылда баьримизди кувандырып, Москвада «Голос-Пресс» баспасында, тиражы 500 экземпляр болып, Иса Капаевтинъ «Меч судьбы» деген китабы ярық коьрди.

Иса Суюновичтинъ шебер, айлақ енъил эм анъламлы тил мен язылган художестволы шыгармалары биринши сыдыралардан ок окувшыдынъ эсин есирге аладылар. Сонынъ уьшин де оларды коьз кагып уьлгирмей окып шыгасынъ. Ама ол тек оьзининъ художестволы шыгармалары ман тувыл, коьплеген терен илмилик тергевлери мен де окувшыдынъ суьйимин эм сыйлавын казанган. Аьлиги куьнге Иса Суюнович юртымыздагы ногайлар арасында сондай терен маьнели уьйкен куллыклар уьстинде каьрлейтаган сынъар язувшы болады, эм онынъ «Меч судьбы» деген янғы китабы сол ойды кезуьвли кере беркитеди. Онынъ язганларында ярасыклы

художестволы союз, халкынынъ тарихи бойынша тергевлер, онынъ бактысы акында ойлар оьрилиседилер. Сол заттынъ тамамында ярк коьрген китаплар халкымыздынъ тек адабият байлыгын тувыл, илмилик карзынасын да толыстырадылар. Суьйткенде, бу янъы китап та оьз окувшыларын тез тапкан. Онынъ ишине автордынъ эки тергеви киргистилген. Китаптынъ тыскы коьриниси, онынъ дурбатлар ман, белгили суьвретшилердинъ куллыклары ман толыстырылувы да кувандырады. Китаптынъ тысында миллет кийимин кийген ногай суьвретленген. Онынъ авторы Г.Гагарин болады. Бу куллык аьвелде «Савлайдуныялык иллюстрация» деген белгили журналда баспаланган болган. Китаптынъ ишинде окувшылар ногайдынъ белгили, яс, ама айлак зегенли суьвретшилерининъ бириси болатан Алибек Койлакаевтинъ «Беклербей Золотой Орды Ногай», «Герой ногайского эпоса Орак-Батыр», «Эдиге», «Беклербей Большой Орды Тахт-эли бий Темир», «Великий философ ногайской степи Асан Кайгылы», «Воин» деген эм баска суьвретлерин коьрмеге болаяклар. Сондай болып, мунда Р.Ишмухаметовтынъ, С.Крутькодынъ архивлеринде сакланылатаган туьрли йылларда согылган каьртлер, карталар, Иса Суьновичтинъ оьзининъ китапларында орынластырылган каьртлер эм суьвретлер, бий Юсуфтынъ, ногай мырзалар Ахлау Ахловтынъ, Магомед-Гирей Мансуровтынъ, Карасай Ураковтынъ, Арсланбек Ураковтынъ, Мирзабек Тугановтынъ эм коьплеген оьзге белгили аьдемлердинъ каьртлери эм суьвретлери бар. Китаптынъ сонъгы бетинде, тысында Сезер Фаменнинъ «Земля. История и описание всех народов» деген сериядынъ Крым эм Кавказ акында китабыннан (Барселона, 1839 й.) алынган гравюра ерлестирилген. Китап Москвада баспаланган болса да, оны келбаклав ман Карашай-Шеркеш республикалык китап баспасынынъ куллыкшысы Асият Якубовна Алимова каьрлеген.

Китаптынъ иштелигин алып караганда, мунда оны окыган аьр бир ногай аьдеминде оьктемлик сезимин козгаяк айлак бай материаллар ерлестирилгенлер. Шебер тил мен язылган, терен маьнели, ойландыратаган, коьнбилде куьшли сезимлерди тувдыратаган аьлемет китап.

Яратувшылыгынынъ коьрк аткан вакытында, оьз мерекесине рас барып, ясы уьйкен окувшыларды янъы шыгармалары ман эм китаплары ман суьйиндирер деген сеним тувады.

*Мадина МИЖЕВА,
КЧР-дынъ сыйлы журналисти*

Баска халклардын адабияты

СУЛЕЙМАН СТАЛЬСКИЙГЕ – 150 ЙЫЛ

Сулейман Стальский - шаир. Ол Дагыстаннын Ашага-Стал авылында 1869 йыл ярлы аьелде тувган. Бала заманында анасыз калып, Иясына толмай атадан да айырылып, етимликте оьседи. Сога коьре яшавдын кыйынлыгын эрте шегеди: 13 ясыннан байларда батрак болып, Бакуда нефть шыгарылатаган ерлерде исши куллыгын этип, йылгага коьпир ясавда ер казувшы болып ялшылык суьрген. Акша казанмаса да Сулейман яшав сулыбын анълавга еткен эди. Аьне сол йылларда эркек «ашуг» деген атка тагылган. 1909 йыл Сулейман биринши кере халк йыравшыларынынъ ярысында Етим Эминнинъ шаирлик иси мен катнасады. Етим Эминнинъ ятлавлары халк арасында кень яйылганга, Сулейман да оларды яттан билетаган эди.

Социалист революциясын ярлы эркек бек хош коьрип, шынты юректен ятлавлар язып баслайды, халкты янъы яшав туьзбеге, Совет оькиметине ярдамласпага шакырады.

1934 йыл Стальскийдинъ биринши китаби лезгин тилинде дунья коьреди, сол ок йыл шаир Дагыстан язувшыларынынъ Биринши курылтайында катнасады, СССР язувшылар Союзына алынады. ДагЦИКадынъ карары ман Сулейман Стальскийдинъ шаирлик йолы йогары бааланган, ога «Дагыстан халк шаири» деген ат берилген. Бир айлардан С.Стальский Москвада озгарылган Савлайсоюзлык язувшылар съездинде ортакласады. Аьне сонда атаклы язувшы Максим Горький С.Стальскийди «XX –ншы юзйыллыктынъ Гомери» деп атаган.

Шаирге шынты абырай келеди, онынъ аты, суьврети элдинъ газетлер эм журналлар бетлериннен таймайды, ятлавлары орысшага коьшириледи.

Китаблери де Махачкалада, Москвада шыгадылар. Шаирдинъ янъы поэмалары «Дагестан», «Думы о Родине», «Серго Орджоникидзе» баърине де белгили болады.

1936 йыл Сулейман Стальский Ленин ордени мен баргыланган, 1937 йыл ол Дагыстан язувшылар Союзынынъ етекшиси болып сайланган, солай ок шаирди СССР Оър Советининъ депутаты этпеге каър шегедилер. Ама сол куьнлерде атаклы шаир яшавдан кетеди.

Шаирдинъ аты эм адабиятка эткен косымы мутылмаган. Онынъ яратувшылык йолы акында белгили язувшы Эффенди Капиев «Поэт» деген китабти язган, Дагыстаннынъ аър школасында Сулейман Стальский программа бойынша окылады, ога эстеликлерди авылында, Махачкалада салганлар, Касумкент районы Сулейман Стальский деп аталган. Аър йыл 18 майда (шаирдинъ тувган куьни) бас каламызда С.Стальскийдинъ эстелиги янынъда поэзия Куьни белгиленеди.

Бу йыл атаклы шаирге тувганлы 150 йыл болады. Озган заманлар ишинде атаклы шаир акында оьз ойларын коьп аьлимлер, язувшылар айтканлар. Мысалы, биз эске алган Эффенди Капиев. Онынъ «Поэт» деген шыгармасыннан бир неше кесегин кыскартып беремен.

«Дагыстаннынъ тав районларында алдын аър бир авыл оьз оьнерин тавып, оны арымай-талмай усталыкка еткерип, бажарган. Бир яктан авылдынъ данъкы коьп ерлерге яйылаяк, баскалардан сый келеек, ясларга сол оьнер коьрим болаяк. Экиншилей, ислеমেге куллык бар. Айтпага, Балхар, Кубачи, Цовкра... Бу атларды баъри де биледи. Солай ок Дагыстанда йыравлар авыллары да бар. Аър уьйде бир йырав яшайды десек оьтирик болмаяк. Ондай йырав халк алдына шыкканда бас деп сорайды:

- Кайдай йырды суьесиз? Куванышлыма яде кайгылыма? Суьйим акындама яде баьтирлик акындама?

Халк айтады: суьйим акында, тек ишинде мыдахлык та болсын. Баска тилейди: оьктемлик акында, тек ишинде оькинуьв де болсын.

Сосы тилеклерди Дагыстан аьдемлери неше де айткан йыравларына. Тама-тама коьл болып, ызында авыл йырлары уьйкен поэзияга айланады. Неге десе мунъшылык бар ерде куваныш та бар, бир ийне мен авылда той коьйлекти де, оьлидинъ энъ ызгы кийимин де тигедилер. Шаирдинъ колындагы бир калем де юректинъ коьп туьрли сезимлерин язып коьрсетеди... Максим Горький Москвада, уьйкен язувшылар йыйынынъда, Стальскийди «Гомер XX века» деп айткан сонъ, шаир яратувшылык исинде кай бир ойларын туьрлендиреди. Айтпага, Кызыл Армия, большевиклер партиясы, Сталиннинъ конституциясы, Совет элининъ ярык яшав куратаганы эм сондай баска темалар акында язган шыгармалары. Мысалы, «Дагестан», «Поэма о Серго Орджоникидзе», «Думы о Родине» деген поэмалары. Олар келеектеги наьсипли яшавга уьйкен сеним салынып язылганлар.

Сулейман шаирлик иси мен ана тилин де байыткан, онынъ коьп соьзлери ятлавлардан шыгып, халк авызында такпакларга айланганлар. Шаир ятлавын доьрт сыралы рубаи кепте язган: уьш сыра рифмалы, бир сыра рифмасыз.

- Сен мага конакка келгенсинъ, неге эрисесинъ,- дейди уьйининъ босагасында яланъаяк олтырган Сулейман, - эки куьннен бери:» тыншай, савлыгынъа кара» деп турасынъ. Сен доктыр тувыл, сен – шаир, яшавды

туьбиннен анъламага керексинъ. Эгинши келсе - яп-ясыл ызан болады, баьтир келсе – данък калады. Мен баьтир тувыл, мен эгинши, сога коьре меннен ясыл ызан калмага керек. Шаирдинъ юрегинде сезимлер кайнап турса, ол токтамай язар, шынты шаирдинъ сулыбы карт, яны яс. Коьп йыллар артта эситкеним бар эди: шынты суьйим эм дурыс ашув кустынъ эки канатындай бирге боладылар деп, карагуслар соны ман пайдаланып ушадылар. Канатлары бек болса, карагус тек йогарыга ымтылады. «Коркпа ушпага! - деп айткан мага маслагатшыларым. – Душпанларыньа кишкей оьпкеди де кеширме, кеширген сайын ашувлы канатыньнан кушынлар кетип тураяк. Эм сен тоьменлеп баслаяксынъ», - дейди Эффенди Капиев «Поэт» деген китабте Стальскийдинъ ойлары ман.

ДГУ-дынъ профессоры Кельбеханов Р.М. булай деп язады:»Мине меним китаблерим, - деп айтып Сулейман авылдасларын коьрсеткен. – Мен ойлап шыгарган йырлар баьри де булардынъ басында. Эй! Йыр писти! – деп кышкыраман, олар исти койып, яньы йырды тыньламага яныма келип олтырадылар» деген. Стальский, ушынлайын да, окып-язып билмеген.

Кельбехановтынъ айтувына коьре, Сулейман Стальский 17 йыл узак ерлерде юрген, мектебте окымаган. Ама оьзининъ ятлавларын шыгарып баслаганда, оьнерли экени тез коьринген. Онынъ яратувшылык исин уьш кесекке боьлмеге ярайды: Октябрь революциясыннан алдынгысы, граждан согысынынъ заманындагысы эм Совет элининъ йыллары. Революциядан алдын, шаирдинъ коьруьви мен, савлай дунья ярлы аьдемге карсы турган. Бу темады Стальскийден алдын баска лезгин шаирлер де тешкерип караганлар, ама Сулейман яшавдынъ авырлыгыннан коркпайды, кене де сатира йосыкты кулланып, селекелейди. Онынъ революциядан алдынгы геройлары таныс аьдемлер, оьз атлары ман янында яшаганлар. Мысалы, «Старшина», «Судьялар», «Молла», «Байлар – чиновниклер» эм баскалары. Автор динге тиймейди, тек онынъ законларын анъламайтаган дин куллыкшыларын селекелейди.

Граждан согыс йыллары (1918-1920) Дагыстанда кан тоьгисли каты заман болып шыкты. Эски яшав туьбине дейим бузылады, яньы яшав тез курылып болмайды. Басшылар тез-тез авысадылар, йолларда болса туьрли бандалар суьйген затын этедилер. Сулейманнынъ сатирик талабы мукаят та оьрленеди. Дунья аьдемге алдынгыдан да куьшли карсы турады.

Совет оькиметининъ яшавын шаир халктынъ язлык шагы деп мактайды, дунья эндиги аьдемнинъ досындай юмарт. Болса да Сулейман кемшиликлерди де коьреди эм сатиралы ятлавлар язады. Мысалы, «О невежде, мнящем себя знатоком», «От глупости лекарства нет» эм баскалары. Ама 30-ншы йыллар элимизге авыр сынавлар аькеледи. Коллективизация, сонъ политический репрессиялар атаклы шаирдинъ де коьньилин бек бузадылар. 1937 йыл язда Сулейман Стальскийдинъ ювык досы, белгили аьлим Гаджибек Гаджибековты «халктынъ душпаны» деп туснакка саладылар. Сулейман Стальский аьлимге якласаяк болып Махачкалага келеди, ама оны бирев де тыньламайды. Сол ок заманларда Дагыстан обкомынынъ етекшиси Нажмудин Самурский де «душпан» деп ыланады. Ол аз болса обком партиядынъ яньы секретари Сорокин атаклы шаирге «халк душпанлары акында бетлеп каарлы ятлав яз, боьтен де Самурский

акында» деп айтады. СССР Оьр Советининь депутатына кандидат этип алынган Сулейман Стальский Сорокиннинь буйырыгын этпейди, неге десе шаир ысланганлардынь куьнаине ынанмай эди. Эм ол, озь юрегин тыньлап, «Кошмарный день», «Где остались?», «Бранный мир» деген ятлавларын сол куьнлерде язады. Дуныя алдынгыдай аьдемге душпан болып турганын коьрген эм кайгырган автор аньсыздан оьледи. Бек йылы соьзлер айткан Сулейман Стальский акында белгили орыс язувшысы Н.Тихонов: « Ол поэзия ман яшаган, поэзия ман тыныс алган. С.Стальскийдинь юрегинде халкы, эли, тарихи дайым да турган».

Энди «XX юзйыллыктынь Гомери», Дагыстан халк шаири Сулейман Стальскийдинь озьине соьз бермеге заман келди:

НЕ БОЛГАН ДУНЫЯГА?

**Не болган дуныяга?
Баьри зат та яшавда
Асты-уьстине авган,
Енье бизди сум шайтан.**

**Аьне тобан шытпады
Калшага тень санайлар.
Кишкей бир калакайды
Тап оьтпектей саталар.**

**Юмыртка да алтындай
Мисетсинмей ярлыды.
Мешок толган акшады
Шыгарасынь кокыстай.**

**Не зат эркин? Савыт-ярак!
Аьр бир аьдем туьбекли,
Уры келсе керекли,,
Тек неси бар уьйинде?**

**Кавказ бизим тоьбемиз,
Атамыздай саклаяк.
Ама оны алдаяк
Конаклар да коьремиз.**

**Не болган бу заманга?
Асты-уьсти авысып,
Эсимизди састырып
Йол береди кайгыга.**

**Караньыз Сулейманга,
Халкы уьшин кыйналып,
Бу яшавдан картайып,
Излей явап соравга.**

АЙЛЕЖИЛИК КАНГА КИРГЕН АЪДЕМЛЕР

Аъдем деген аъдем болып калама
Кобкиректе яманлыгын сакласа?
Кара ниет каралыгын ясырып,
Таътли тил мен болады-ав алдатып.
Намыс сатып, кыргып-шоршып юргенлер,
Аз оьмирин оьз пайдага суьргенлер,
Эл арада маьнелидей бир сисип,
Яшайдылар бос куьезге оьктемсип.
Я кудайдынъ, я инсаннынъ соьзлерин
Тап шайтандай, суьймейдилер алмага.
Кобре калса таныслардынъ дослыгын
Шалысарлар, араларын бузбага.
Бир зыянсыз тап кояндай янынъда
Тура берип, айланар ол боьриге.
Эм карасанъ тиклеп юмсак юзине
Кобьрсинъ сен куьншиликти касынъда.
Аьйлежилик канга кирген аъдемлер
Оьз ойларын дурыс кепте айтпаслар.
Сенимлидинъ тазалыгын сезгенлер
Бир кулланмай эм алдатпай, коймаслар.

ЭСКИ ДУШПАН БОЛМАС ДОС

Эски душпан болмас дос,
Юрегинде турар оьш.
Юзи йылтыраса да,
Юмсак соьзлер айтса да,
Оьпкелер мутылган деп,
Антлап ынандырса да,
Кобзлерине сен кара,
Аьр бир соьзди сак тынъла.
Яшав тегис болмайды,
Наьсип дайым турмайды,
Келер бирден кыйынлык,
Эм аькелер катылык.
Янга якын досларынъ,
Сенимли аркаларынъ,
Берип туьрли соравлар,
«Берк бол, дос» деп кашарлар.
Аьне сонда каларсынъ
Эски душпан колында.
Оьшли ойын аньларсынъ,
Адаларсынъ ялгызда.
Сога коьре сен ойла,
Кене де куьшинъ барда,

Явды доска санама,
Яшавыньнан кувала.

Аьйлежилик коьрсетсе,
Туьлки озинь боларсынъ,
Йигерлигин билдирсе,
Тувра союз бен урарсынъ.

МЕН, МЕН ДЕГЕН, МЕН БОЛМАЙ

Куьнде этип яманлык,
Мен аьруьв деп кышкырма,
Канынъда йок яхшылык,
Бирден тувып боларма?

Озинъди озинь мактап
Кисиди яман корлап,
Сыйлы аьдем орнына
Суьесинь олтырмага.

Арбанънын уьлеткисин
Алтын терме деп айтып,
Ямгырдынъ кир шандагын
Таза сувдай кулланып,

Азбарда сасып турган
Навозды сен байлык деп,
Уьйилип коьпте калган
Кокысты сен тоьбе деп,

Бос сандыгынъ толы деп,
Шама шайынъ таьтли деп,
Ямав кийим баа деп,
Куьнде казан кайнай деп,

Неше кере айтсанъ да,
Соьзге уста болсанъ да,
Оьтиригинъ коьрине,
Тынълаганлар тек куьле.

Мен, мен деген, мен болмай,
Куьнлеп, куьйип юрсе де,
Ниет онда эш толмай,
Неше алдав билсе де.

*Материалды абзирлеген, ятлавларды
коьширген Бийке Кулунчакова.*

Поэзия эл проза

СЫБЫРА ШОЫПБАС УЛЫ

(*XIU оьмир*)

* * *

Мен йыравман, йыравман,
Оьтегели ерде кыравман.
Баяндав хан, Сандав хан,
Аны коьрген йыравман.
Сайын ханлар кеткенде,
Аннан калган йыравман.
Коьгин йойган Коьтен хан,
Аннан калган йыравман.
Есуьвгей увылы Шынгыз хан,
Аннан калган йыравман.
Йоклавсыз кеткен Йошы хан,
Аны коьрген йыравман.
Татартуьп, Джулат бийлеген
Бора Солтан Берке хан,
Аны коьрген йыравман.
Зоьньгиси - уьзбе алтын
Хан Оьзбек хан болган,
Аны коьрген йыравман.
Тебенгиси – тепме алтын
Хан Тенибек хан болган,
Аннан калган йыравман.
Яышысы - яйма алтын,
Хан Джанибек хан болган,
Аннан калган йыравман.
Уллы ханнан тогыз хан,
Киши ханнан отыз хан,
Анлардан калган йыравман.
Тойхожа улы Токтамыс,
Тек туьнегуьн ялань аяк, ялань бас
Юрип турган бала эдинь,
Тусынь келди, хан болдынь,
Сени де коьре тураман,
Оьлтиреегинь билемен.
Оьлтирсень, меним нем каврай?
Ахырет уьйге барарман,
Еннет уьйге кирермен,
Еннеттинь ол мен оьзим
Тап тоьринде боларман!

* * *

Мен йыравман, йыравман,
Шоьп басында кыравман,
Хан касында тоьремен,
Ханга кенъес беремен.
Бий касында бийикпен,
Шоьлде юрген кийикпен,
Коьл бар ерде суьйрикпен,
Куьс бар ерде канатпан,
Куьш бар ерде куватпан,
Оьтирик соьзден йыракпан.
Коьп ханларды мен коьрдим
Элин-халкын йылаткан.
Карагай саплы ак найза
Баьтирлерди кувлаткан.
Даналар айткан асыл соьз
Элди авызына караткан.
Сары яй аткан сансыз ок
Коьп халкты йылаткан.
Алла-Таала аьдемди
Татым бол деп яраткан.
Мен дуныяга келгенде,
Аьдил болмас хан коьрдим.
Куьнасыз оьлген ян коьрдим,
Савга болып душпанга
Эсапсыз юрген мал коьрдим.
Алла-Таала аьр кимге
Боьлип берген ырысты.
Сонынъ уьшин, Хан-ием,
Куьсеме сен урысты.
Кыйналып мал йыйганнынъ
Абырайы мол болар.
Куллыкшыдынъ малы оьсер,
Тама-тама коьл болар.
Тыныш элдинъ яны оьсер,
Ахырында эл болар.
Бир тилсиз эл явласып,
Юрт арасы кан болар,
Кара ер мен тенъ болар.
Урысты коьп куьсеме,
Этек тарланып, енъ болар.
Бактысы батса элинънинъ,
Кайкалаган кыс ортада,
Буз айырылып, сел болар.
Тыныш элге тиймеген
Коьнъилинъде мунълы шер болар.
Эрисип сен коймасанъ,
Ызалы эл биригип,
Кылыш алып колына,
Хатыны да эр болар.
Куьшейип кетип эл сеннен,
Этек – енъинъ сел болар.

Бийке КУЛУНЧАКОВА

ТЕНЬ БОЛГАНДА СОБЙЛЕРМИЗ

(повестьтен уьзик)

Неге ди тойдан алдын соьз коьп болды. Кызынынъ куевге бараягын билген анасы, авырувын да мутып, бек суьйинеди. Уьйлеринде той коьрмеген атасы да куезленеди. Мал да соьйып, ишки де алып, туьрли аслар да писирип, авылдастарды да йьйып, келген кудаларга уьйкен сьйлык эттилер. Айттырмага тек эки аьдем келген эди. Ибрагимнинъ энъ уьйкен агасы эм онынъ хатыны. Халктынъ аьдети бойынша, биринши йол айттырып келгенлерге уьйкен сьйлык этилмейтаган эди. Соьз ашылып, экинши йол сол ок уьйден кудалар келселер, куванышты ашык коьрсетпеге ярайды. Аьдетлерди аьрувь ыслайтаган аналары узак куьткен куезден басы айланып, неге ди баьрин де мутты. Балсынув да йок, туьйирилген кас та йок, той мине аьли болагандай, куваныш ашык коьрсетилди. Райханнынъ да разы экенин анасы эртеректен билетаган эди. Ясыртылмаган куез ызында уьйкен соьзге айланды. «Кыздынъ уьйиндегилер балсынатаган аьдет эди, булар ян-акам, халкты йьйып, шав-шув этип, сонда ок та соьз бердилер. Картайып калган экен тагы кызлары, ким билген. Куржын эм кийим уьшин де коьп тиреспедилер. Ибрагимдей йигитке кыз азба эди?! Сайлап энъ де ясын эм сылувын алмага боляк эди ше», - деп келген кудалар оьз авылында хабар яйганлар. Ол аз болса: «осал ердинъ баласы: анасы маразлы, атасы ишкиши» дегенлер. Бу соьзлер аталарына етпеген болар, ол эситкен болса, той эттирмеек эди. Аналары болса уьндемей калгандыр, той коьрер уьшин. Ама хабарлар кыздынъ оьзине де еттилер. Юрегининъ этине бирев яллаган коьсевди баскандай, янын салмага ер таппады. Ашув уьшин карсы келген биревге кашып бараяк та болды, калага яшамага кетеек де болды, Ибрагимге хат язаяк та болды. Ама не этсе де, анасын оьлтиреегин мутпай эди. Биринши баласынынъ тойын коьрмеге аьсирет болып турган аьдемнинъ уьмитин кайтип уьзбеге керек?! Синълиси де буьгуьн-танъла куевге бармага керек, онынъ бетине де аьптеси уьшин шырпа тиек. Не де ойлады корланган кыз, ызында авырып ятты. Эки бети кызып, эринлери курып, янына ер таппай турганда, анъсыздан боьлмеге Элдар кирип калды. Казгерей мен хатыны

исте эдилер. Балалардын уйкенлери школада, кишкейлери кырда ойнап юрлер. Эркек кроватьте яткан кызга тез янасып, колын онынъ басына салды.

- Доктыр шакырайыма? Казгерейге тел согайыма? - деди эркек коркып.

- Сув берсенъ болады,—деп Райхан коьзлерине ынанмай, тиклеп карады. Эркектинъ ювыклыгын туьс деп те ойлады.

Элдар кыздынъ басын коьтерип, сув иширтти. Кыздынъ савлай шаркы яллай эди. Ама этининъ исилигиннен де бетер коьзлерининъ ялыны ягып йиберди. Колларын созып Райханды коькирегине кысканын оьзи де сезбей калды.

- Элдар неге мени алмадынъ?!—дейди кыз ялаган эринлери мен эркектинъ шашларын, колларын, бетин суьйип.—Ал мени, ал! Ялшынъ боларман, куьлшинъ боларман, ал мени! Бир йыл яшасанъ да болады. Сав оьмириме эстелик болып калар.

Адалаган эркек уьндемейди. Кыз болса токтамайды.

- Сен, сен, сен куьнали! Кайдай суьйимди эслемединъ, яслыгымды аямадынъ, уьндемей, юрегимди киртлеп, оьз бактынъа кетип калдынъ! Кайдан куьш таптынъ, айтшы?

Элдар кызды шашларыннан сыйпайды эм каты куьрсинеди.

- Сени аяганга да, яшавынъа катыспадым, оьз йолым ман юргега щалыстым. Не ойлаган болсам да оьзим билемен...—Кыздынъ басын коьтерип, коьзлерине тувра карайды.—Ялгызым меним, ялгызым! Сени паркта баска ман коьргенде, авырып калдым. Ога дейим сени куьевге шыкпастай, дайым да меним янымда болаяктай коьретаган эдим. Ялгызга ялгыз калмасак та, эсинъдеме, неше кере бир-биримизге суьйим акында айтканымыз. Бизим коьзлеримиз бизге ынанатаган эдилер. Паркта коьргенде сени йоятаганымды анъладым. Тек не этип болаякпан? Аьелим де мага сенеди...—Эм эркек кыздынъ шашларына басын тыгып, йылай эди.—Шыкпа, Райхан, баскага! Калага кетип яшармыз! Неше йыл тоьккен коьз ясларынъды акларман!

Кайдай исси соьзлер айта эдилер бир-бирисине, кайдай уйкен ялында яна эдилер юреклери! Неше йыллар куьш пен токтатылган, акыл ман басылган суьйим энди куйын болып эсе эди...

Сол куьн кешке кыз осаллап, уьйдегилерди коркытты. Коьзлерин ашканда доктыр ман, Казгерей мен бирге Элдарды да коьрди. Онынъ коьзлеринде коьз яслар йылтырай эдилер. «Мага язылган кысметти мен оьзим ишпеге керекпен! Эки баласыннан айырылып, Элдар наьсип коьреекпе? Оларды суьймейтаган болса, коьпте уьйленеек эди мага. Ибрагимге барарман, барарман!»

Экинши куьн анасын да аькелдилер. Кыз акырын сав болып баслады. Казгерейдинъ хатыны кызга куьнде доьрт кере ийне де уратаган эди. Кыздынъ неден соьйтип авырыганын бирев де анъламады, сувук тийген деп ойладылар. Кайдай куйыннан кызынынъ аман калганын анасы билмей эди. Райханга хатын суьйинип тойга коьретаган аьзирлиги акында айтады, кыз болса юрегин аясына кысып, уьндемейди. Сол куьнлерде Ибрагимнен йылы хат келди. Юрегинде уйкен суьйим болмаган сонъ, кыз йылув коспай, явап йиберди. Ама Элдардан да эрек юретаган болды.

«Белки, сол заман мен Ибрагимнинъ юрегиндеги сенимликти, йылувды соьндирген боларман, - аьли Райхан каранъа боьлмеде олтырып ойланады. Ама баска акыл баска ой аькеледи. - Ол меним сенимимди неше кере аямай бузды. А мен кайтадан суьймеге, кайтадан сенмеге куьш табатаган эдим ше!»

Тойдан сонъгы куьнлер эсине туьсип кеттилер. Аьел курув кыйын ис экенин Райхан сол заман билди. Неше йыллар куьлдинъ астында басылып калган кызувдай болып, юрегининъ иссилиги де озъ аьелин курмага эп табылганда, Ибрагимди ян-яктан йылув ман, сеним мен, уьйкен суьйим мен коралап алды. «Ибрагим оьпкелер, Ибрагим ялгыз ялкып калар, школада кешиксем, Ибрагим тонъар, ога йылы джембир соктырайым, Ибрагим аш болар, биз яшайтаган уьйге ювырт алып коьйым, Ибрагим не айтар, сорап карайым, Ибрагим кыйланар, бу хабарды ога билдирейим, Ибрагим ызаланар, уйкысын боьлмейим» деген ойлар ман яшайтаган эди. Хатынга янъы школада, Ибрагимнинъ авылы уьйкен эди, математикадан коьп уроклар бердилер, аз болса бесинши «А» классты да етекшилемеге керек эди. Школага туьске дейим де, туьстен сонъ да ювырып, арасында уьйдинъ битпеген куллыгын да этип, Райхан арымай эди. Куьевининъ аьели болса уьйкен: атасы, анасы, агасы, кешеги, иниси, карындасы эм агасынынъ уьш баласы. Уьй куллыкты кайнанасы ман Райхан этедилер, калганлар бу уьйде конактай болып яшай эдилер. Яс келин бир яктан кайнанасын аяйды, оннан сонъ куьевине байлаган юреги бу азбарга да, бу аьелге де тез байланды. Оьзиннен йылув ерсиз коьп кететаганын кыскажкы элемеди. Абсыны ман кайсинълисине куллыкшы келин кулдай болып коьринди. Яткан тоьсеклерин Райханга йьйдырып, кийген кийимлерин, ас ашаган савытларын ога ювдырып, уьйлерди аклатып, «савбол» деп те айтпадылар. Кене де яс келин бир куьн орын йьймага уьлгирмесе, баркылдайтаган эдилер. Эки куьн Райхан кир ювмаса, абсынынъ балалары киймеге кийим таппай каладылар. «Ян-акам, бу кир кашан ювлар экен?» - деп баркылдайдылар. Неге ди ол соьзлер Райханга тиедилер. Яс хатын уроклардынъ арасында кирин ювып алады. «Мени мен бир аз сама олтырмайсынъ», - дейди эркек уьй арада ювырып юрген хатынына, ама «кой ол битпеген куллыкты, сен ялгыз тувыл бу уьйде» деп бир де айтпайды. Райхан онынъ аяганын куьтпе де куьтпейди, йылы караса болады кыскажкыга. Бирев де янларында йок болса, хатын куьевининъ басын сыйпап, коьзлерине суьйдимли карап, тагы да уьй куллыгына урынады. Тетрадь тергев, план язув кешеге калатаган эдилер. Баьри де уйклар, тек хатын арыган коьзлери мен ислевде болады. Уйкысын кандырып, баска боьлмеден Ибрагим шыгады. «Куллыгынъ битпейди, карай-карай арыдым сени» дейди хатынын кушаклап эм аькетпеге шалысып. «Энди бир аз тетрадь калды, бир кишкей шыда» деп Райхан куьледи.

Ама школада хатын бир-бирде калгып алатаган эди, халк коьреди деп уялады эм ишиннен ойлайды: «Тетрадьлерди уьйге аькетпей, мунда тергемеге керек. Неше бир уйкысыз яшаякпан». Ама куьевин коьрмеге алгасап, уроклар биткенлей, уьйге шабады. Ибрагим уьш айдан бери дипломный яза эди. Арада бир калага кетип, етекшисине тергетип келеди. Тезден ол бир айларга экзамен бермеге кетеек эди. «Булай ислев болмас, - деп хатын ойлап уьлгирди, —балаларды да, оьзимди де алдатаман. Ибрагим кеткенде, баскаша ислермен».

Нешагы арыса да, кыскажкыдынъ наьсипли экенин уьйиндегилер де, окытувшылар да сездилер. Белки, енъил юрисиннен, белки, йылтырайтаган кара коьзлериннен, ким билсин, калайына да анъладылар. Эм аьр аьдем аьр туьрли карады. Кайнанасы куьезленгендей болады, абсыны селекелеп карайды: «Билемен, суьйимнинъ ызы не мен битетаганын!»

дегендей боладылар онынъ салкын куба коьзлери, кайсинълиси ясларга тиклеп карайды, бир зат анълагысы келгендей, ис йолдаслары коьбиси куьезленедилер, кай биревлер куьнлейдилер. «Биринши йылларда биз де сендей болып суьйинип яшайтаган эдик», - дейдилер. «Аьли ше, аьли не болган?!» деп Райхан тыныс алмай явап куьтеди. «Ай оннан сонъ уьйренип каласынъ...» деген явап яс каркырасын суьытады.

Куьеви окувга кеткен сонъ, Райханга авыл куьнъиртленгендей, уьйкен уьй босагандай болып коьринди. Тез-тез арыйтаган да болды. Юрек ашылып соьйлегендей уьйде бир аьдем йок эди. Ибрагимди сагынатаганын кимге айтып боляк? Кайсинълиси анъламаяк, кайнанасы аьли де келинин соьйлетпеген. Куртка уьш балага эм кызына юрек йылувын береди, абсыны совхозда директор болып ислеьтаган куьевининъ касына-кабагына карап турады, онынъ куллыгы уьшин яллаьды, ама баскаларга аьдемшилик коьрсетпеге корынатаган эди, дайым да куьшин аяп, оьлшеп кулланады, кайсинълиси кыймасларына тез-тез юьырады.

Райхан эртен ашамай кетсе, туьсте бир аьдем де аяп, соны эсине алмас, уьндемей мунъайып турса да, себебин бирев де сорамас. Аста-аста хатын бу уьйкен уьйде йылув йогына уьйренип баслады. Энди куьшин школага, оьз классына бере эди. Ис йолдаслары ман соьйлемеге, куьлмеге заман да табатаган болды, уьйкысы канган сонъ, бир аз этленип те баслады. «Акырын басса, манъбас дер, каты басса, елбас дер» дегенлей, куллык коьп эткенде де, аз эткенде де Райхан уьйиндегилерине ярап болмады. Бир йол тоьркинлеп барганда, анасына шагынган эди.

- Яшав калай да болатан, амалым, - дейди анасы сабыр кепте. - Барган еринъде батып кал. Сенинъ уьйинъ мунда тувыл, онда энди. Уьйин яманлаган кырда оьлер деп айткан атайлар... - Анасы соьйлейди, юн туьтип турган коллары иркилмей эдилер.

«Мен уьшин яны да авырымайды» деп яс хатын анасына оьпкеледи.

- Ибрагимге хатын этип алмай, оьзлерине ялшы этип алган боляклар? Анавын эт, мунавын эт! деген соьзлерден баска соьзлер мен ол уьйде эситпеймен, - деп Райхан эриседи.

Анасы куьрсинеди.

- Келин болган сонъ этпеге керексинъ, аьдет солай. Оьзек те, дайым да олай болмас, эншинъизди берер, кайнинъ уьйленгенде. Аьли сабыр бол.

Эм Райхан анасынынъ соьзлериннен сонъ бир аз парахатланып кетти. «Уьшинлайын да, тек мен тувыл ша куьевге барган». Соьйтип, белки, коьнеек те болар эди яшавына, анъсыздан Сабирагтынъ уьйинде болмаган болса. Райханды эки окытувшы ман бирге Сангиси авылдынъ сегиз йыллык школасына билимди тергемеге деп йибердилер. Школада яс хатын оьзи мен бирге турган Сабирагты коьрген эди. Ол бу авылга куьевге шыккан. Шаркы билинер-билинемес авыр эди. Райханды ол уьйине конмага алып кетти. Сабираг пан кыймасы зал уьйде хабарласып олтырганда, кайнанасы шай да асып, эт те куьырып аькелди. Келини оны ман салкын соьйлей эди.

- Кайнананъ калай аьруьв, неге каты боласынъ? - деди аьжепсинген Райхан.

- Юмсак болсанъ, басынъа олтырар, - деп Сабираг йолдасына селекелеп карады, - каты болсанъ, айтканынъды этер. Оьзинъди биринши куьнлерден ялшы этип коьрсетсенъ, сога баьри де уьйренип калар.

- Аьше халк не деп айтар, - дейди адалаган Райхан, - уьйинде тербия алмаган, эдапсыз келиншек деп айтсалар ша.

- Халктынъ не деп айтканы мага не авара. Энъкев терекке эшки минер деп те халк оьзи айткан. Аьр-бир соьзди тынълап турсанъ, тапталып та

калааксынъ. Сен ше кыз заманында да анъкав эм кужыр адем эдинъ, - деп Сабират куълемсирейди. - Аъли де сол кужырлыгынъ калмаган. Оъз акылынъ ман яшамайсынъ.

Сол союзлерден сонъ экеви де ундемей калдылар. «Меним кенълигим, шыдамлыгым, юмсаклыгым «кужыр» деген бир союзге солай тыныш сыятаган болса не болды? Ибрагимнинъ уйиндегилер де соьйтип ойлайтаган боларлар, боьтен де, кешеги. Тап Сабираттай селекелеп карайды ша мага. Меним анамнынъ, меним халкымнынъ тербиясы керексизге шыкканма, эм Сабираттай каты болмага керекпе бу яшавда?! Катылар акыллыга, юмсаklar кожага яде кужырга айланадылартагы? Коьрмейсинъме, кайтип Сабиратты кайнанасы сыйлайды, - деп Райхан шай ише ятып ойлана эди. Эсине сол сабатлей оьзиндикилер туьсип кетедилер. Кайсинълиси мен абсыны яслар туратаган боьлмеге Ибрагим барда да бир себепсиз киредилер. Бир неше кере яслардынъ кушакласканын да коьргенлер. Олардынъ орнына Райхан кызаратаган эди. Мине аъли эки яс келиншек бир сабаттен артык уйде олтырылар, бирев де оларга быршав бермейди. Кайнанасы эм эки кайсинълиси казан уйде, куьеви исте. Оннан сонъ Сабират иске сабыр айланады, сабыр соьйлейди, уй куллыгы этилмей ятыр деп онда-мунда ювырмайды. Райхан болса уйине бир йолдасын аькелип болмайды, аькелсе де, бирев де алдынларына шай салмаяк, аз болса ярым сабат олтырмага да бермееклер. Сабираттынъ кайнанасы шай ишилген аякларды оьзи келип аькетти. Сонъ йолдасы планлар язбага олтырганда, Райхан азбарга шыккан эди. Ама ойлар да уйде калмага суьймейдилер.

- Биревлер дурыс акылды ана суьти мен эмеди усайдылар. Сабират калада окыганда да эш биревге алданмайтаган эди ше. Адемди бир коьргенлей, таныйды. А мен баьрин де оьзиме тенълеп, баьрине де ынанып юремен. Ис меним яс-уьйкенлеримде тувыл, ис меним оьзимде. Баасы ушсыздынъ сорпасы татымас дегенлей, оьзимди тийисли орынга салып болмайман. Оьктемлик те керек зат экен, - деп ойланады Райхан. Кыймасынынъ авылыннан яс хатын тоьмен болып кайтты, йолда да коьп ойлады адемлердинъ кылыгы акында. Баска акыл баскаша уьйрете эди: «Адемшилиги болганга тувылма эди, Амирхан мага ынанганы, мени биринши йыл колтыклап бажарганы, адемшилиги йокпа эди бизим кызлардынъ Умага больницага ювырганда, ога уйинде ярдам эткенде, неше алданып, неше суьринеди атамыз адемшилиги уьшин, адемшилиги болмаса, Элдар мени таныскан йылларда окта, атымды кирлеп, яслыгымды таптап, алдатак эди, адемшилиги болмаса Арсен оьзин суьймегенди суьйип бажараякпа эди? Адемшилик те керек болар, белки, адемшилик болмаса, дуныя да курылмас эди...»

...Ама энди коьп йыллардан Райхан бир аз баскаша ойлай эди. Бирден ашып кеткен юрегин колы ман уйкалап, куьрсинеди: «Катылар да бу дуныяга керек экен! Катылык болмаса, адемлердинъ коьзлери бир де ашылмаяк, катылык болмаса, юмсаклыктынъ керегин де бирев де билмеек. Бу да табиттынъ коьзге илинмеген законы болар. Шынты юмсақты катылар бир де каты этип бажармаслар, олар оны яде таптап яншарлар, яде уйкалап яткан куьшин тувдырарлар...» Катылык Райханнынъ, куьевге шыкканда, яс яшавында куйындай эсип турды. Райхан яде оьзи каты болмага, яде тапталмага, яде куьшин йыймага керек эди. Кене де юмсаклыгы тапталып калмады, калайына да уйкалап яткан куьши уянды...

Эсине тагы да сол куевге шыккан биринши йылы туьседи. Окувды битип, уйде бир ай турып, Ибрагим янъы йылдан сонъ каладынъ аргы ягындагы бир районга ислемерге кетти. Ол онда эки йыл ислемерге керек эди, ама эркегининъ айтысына коьре, агасы оны бу якка коьширувьдинъ талабын этеек. Янъы йылды келиншек куевеи мен карсы алды. Эм биринши оьпке сол кеше келди. Экеви куевининъ бир тенъине барган эдилер. Яслар коьп, коьбиси хатынлары ман, хатынлары йоклар кызлар ман келгенлер. Бир аз олтырып, бийимеге, ойнамага шыктылар. Ибрагим шетте бир йолдасы ман аьри-бери хабар юритеди, Райхан болса олтырып бийигенлерге карайды. Хатыннынъ да бек бийигиси келеди, Янъы йылга деп энъ ыспайы коьйлегин де кийген, ама эркеги янаспайды. Баскалар да Ибрагимнен иймене боларлар, Райханды эслемейдилер. Кызлар, келиншеклер биювде, ойнавда, куьлуьвде, яс хатыннынъ иши пытлайды. Бу уйдеги аьдемлердинъ ишиннен яс хатын коьп келиншеклерди эм кызларды танымайтаган эди. Райханга языгы ийипше яде оны яратыппа, калайына да, бу авылдынъ уйленмеген бир ясы оны бийимеге шақырды. Бир бийиди, эки бийиди, сонъ янында турды. Ибрагим хатынына янасяктынъ орнына, биювге кызларды шақырып баслады. Райхан ога аьжепсинип карай эди. Аста-аста тамагын бугындыратаган оьпке оьршип, бирев мен де аманласпай, яс хатын шыгып кетти. Ибрагим артыннан ювырып етти эм бир зат та болмагандай, колтыклап ыслады. Яслар ша яраспай калмадылар, тек кысаяклыдынъ юрегине билинер-билинемес яра конган эди. Ибрагим ислемерге кеткен сонъ, кысаяклы оны сагынып баслады. Сол куьнлерде кысаяклыдынъ анасы да куьшли авырып, больницага туьскен эди. Райцентр бу авылдан он шақырым ерде, кыс та сувык болып шыкты. Аьр куьн кеште кысаяклы карсы келген маьшинге минип, больницага етеди, осаллаган анасынынъ янында бир аз турып, кери кайтады. Анасынынъ касында синълиси конатаган эди. Сав йол Райхан йолавшылардан ясыртын йылайды. Уйге тонъып кирген келиншектен бирев де анасынынъ савлыгын сорамайды, исси шай иш деп те айтпайды. Тек ялгыз калганда кайнанасы кудагайынынъ савлыгын акырын сорай эди. Аьдет бойынша соьйлемеген келин басын ийзейди. Соьйтип, яс-уйкенлери больницага бармай кутардылар. Райханнынъ эсине болса анасынынъ биринши авырыган йылы, халктынъ эткен коьмеги туьседи. «Булар ша бизим халктынъ алал суьтин эмген аьдемлер тувыл. Кайдан келген затлар?!» - деп яс хатын ишиннен яс-уйкенлерине эм ашувланады, эм аьжепсинеди. Алдынгыдай болып, уйдеги куллыкка баьри куьши мен урынмайды, кайнанасын да аямаска шалысты: «Кызы аясын!» - деди оьзин-оьзи катырып. Ама анасы больницадан аьруьв болып кеткенде, кысаяклыдынъ коьнъили ашылды, уйде алдынгыдай кайнанасына коьмек те этетаган болды.

Язга карсы Райханнынъ шаркы авыр эди. Болса да хатын окувына йолланды эм каладан оьз алдына мекан тутты. Куевеи келмеге керек эди. Уйге бир айдынъ акшасын эртеректен тоьлеп эм оьзине аьри-бери кийим алып, аз акша ман калган эди. Эркеги келеек болган сонъ, коьп кыйланмады. Бир неше куьннен Ибрагим келди, ама хатыныннан акшадынъ аьлин сорамай эди, кысаяклы да уялып айтпады. Ярым айлардан сонъ Райхан каьпик акшасыз калды, эм коьзлери батлап турганда, куевеи тагы да келди. Бу йол эркек кыйын акын аькелген эди, тек неге ди эртеректен не алынаягын айтты: оьзине куьзги баьпиш, анасына коьйлекке аьруьв кумаш, инисине шалбыр, карындасына плащ. «Бу затлар керегин кайдан билесинъ?» - деп кысаяклы

аьжепсинди. «Уьйден хат алдым», - деди эркек сабыр кепте. «Аьше алармыз», - деп хатыны ишиннен алынаяк затлардынъ баасын санап карады эм озине акша калмайтаганын анъламай болмады.

- Мен акшасыз олтырман, - деди Райхан кызара берип. - Белки, баьпишти койып турайык, сонъ алармыз.

Аьруув, - деди эркек, сонъ ойлана берип, косты. - Отпуска акшанъды кутарган болаяксынъ?

Райхан шыгарган акшасынынъ эсабын берди. Тек кеше оз ойлары ман калганда, бирден аьжепсинди: «Ибрагим кыйын акын акшалай аькелетаган эди ше анасына, аьше неге олар бу йол анавын-мунавын ал деп хат язганлар? Тамаша ис... - Явап таппай, онда-мунда бурылады. Эм анъсыздан шаркы сувьды. - Меннен корккан олар. Куьевининъ акшасына ие болар деп ойлаганлар. - Эм ишиннен шамланады. - Калай сум аьдемлер! Не зат етпейди оларга? Азбар толы мал, кеделери совхозда директор. Мага да кетип бараганда бир он маьнет ыслатып болмадылар. Кыйын акымды олар кулландылар ша».

- Сен мунда коьшип келсенъ не болар? - деди эркеги бир йол. - Не ашаганым, не кийгеним белгисиз.

- Кайда яшармыз? Аягым да авыр, - деп Райхан адалады.

- Мине сосы уьйди беркитейик. Агаш-коьмир аькелермен куьзде. Больница да бар мунда, не коркасынъ?

- Коркув ша коркпайман озим уьшин, тек уьйдегилер не деп айтар?- деди хатын сакавсырап.

- Ибрагим тиледи дерсинъ, мен озим де айтарман атайга. Сонъ биз беттен ер болганда кайтармыз, - деп эркек кыскажаклыды басыннан сыйпайды.

Собьтип, авылга кайтаяктан алдын эрли-хатын озлерине каладан ер эттилер. Кыскажаклы авылга озьи ялгыз кайтты, Ибрагим болса бир он куьнлерден отпуска алып келмеге керек эди. Сонъ экеви калага коьшееклер.

Райханнынъ канында айлежилик аз болганга, артын-алдын шегип карамай эм куьевининъ авылга келуьвин куьтпей, калага коьшуув акында, ясуйкенлерге билдирсин деп, абсынына айткан эди. Анъкавлыгы ман озьи куьнали болып калды, неге десе келиншектинъ хабары яс-уйкенлерине бек ярамады.

- Бизден ким кувады сени? Аягынъ да авыр, - деди куртка келиннинъ хабарын уьйкен келиншектен эситкенде, - Ибрагим де келип-кетип юреек, кайда кашаяк аьлейин таслап...

Райхан собьлемегенге, уьндемейди, озьи болса ишиннен аьжепсинеди: «Мени озлерининъ кувысында саклап, не битиреек болады экен булар. Куьевге шыгып та, аьдем секилли кепте яшаган йокпан».

Табаяк куьнлери якыллаганга, кыскажаклы ислемей эди. Ама уьйде ис куьннен-куьнге коьбееди. Яс хатынга кайнанасы уьйлерди аклатып, сарайларды сылатып, кир ювдырып, кыска аьри-бери азык аьзирлетип, бел язбага бермей эди. Уьйлерди аклаганда, уьй муьлкин онда-мунда коьзгамага туьсти. Эки куьн оннан сонъ авырып калды. Хатын озине карамаганга, куьн астында коьп юргенге, куьшли куьйди, аяклары да систилер. Бир-эки кенъ коьйлеги бар эди. Олар да онъдылар, янъысын тикпеге заман да болмады. Сондай аьлде оны туькеннинъ касында бир йол Элдар коьрген эди. Яшавында бир де эршилик уьшин кайгы шекпеген кыскажаклы бу йол бек кыйланды. Ер тесик болган болса, ишине киреек эди. Эркек бас деп Райханды танымай, яныннан

озды, сонъ биревге усаткан болар, артына бурылып карады. Сол куьннен алып кыскаяклы озине бир аз карайтаган эди.

Эркеги келмеге керек куьн де озып, заман тез йылысып баслады. Энди хатын Ибрагимди эсиктен де, терезеден де карайтаган эди. Кешигуьвдинъ себебин билмеген сонъ, эсине не де келеди: белки, ол хатынын мутып, баскага карайтаган болар, белки, авырып, больницага туьстиме, яде болса отпуск бермедилерме ога, яде уйдегилер бир кагыт яздыма экен. Сосы куьнлер кыскаяклыдынъ сенимин бузган куьнлер болдылар. «Меним яшавым, меним суьйимим биревге де керек тувыл экен! - деп кешелерде ястыкты кушаклап, кыскаяклы ялгыз боьлмелерде куьрсинетаган эди. - Оьктемликти мутып, кимге усап калдым? Буларга ялшы, эркегиме баьрин де кеширетаган акылсыз хатын! Аьли мени Айшат коьрсе, кайтип аьжепсинер эди. Яп-яс болып халкынынъ каты аьдемлери мен, агасы ман, эркеги мен айкаспага куьш тапты. А мен тек кайгырып боламан!» Не де ойлады, ама атасынынъ уйине кетип калмага куьш таппады. «Коьпке шыдаганман, азга да шыдайым, - деп юрегин кайратлайды. - Кайда барсанъ да, озинънен кашып боласынъма?» Ызында Райхан авырып, тура алмай калды. Шайды келинге кайсинълиси аькеледи, озгелер коьрмеге де кирмей эдилер. Арада бир абсыны ызаланган юзи мен эсиктен карап кетеди. «Аьли де турган йок экенсинъ, капыста тузланаяк эди», - дейди аьр-бир соьзди созып. Уьш-доьрт куьн озганда, кайнанасы кирди. Шырайы салкын эди.

- Ас та ашамай, кимди енъеек боласынъ? Сенинъ маразынънынъ бавы мага белгили: куевинъ келмейди деп юрегинъ дуньяга сыймайды. Кайда кашаяк Ибрагим, не затка тарланасынъ? Отпуска бермейдилер, юзык арада келип болмаякпан деп хабар йиберген Аьметтинъ увылыннан бизге. Табарсынъ баланъды, турарсынъ мунда! Эриккен - ийт сувгарар дегенлей, эригесинъ сен! Ашаганнан, кийгеннен калмайсынъ, олтыр да туртагы еринъде...

Коьп соьйлейди кайнанасы, ама келини уьндемейди. Аьдеттен ше коркып калмады, тек соьйлемеге куьши де, коьнъили де йок эди. «Саткан мени Ибрагим, саткан! Уьйиндегилерден коркып, мени ийтликке берди... Арсенинъ киеси урмай калаякпа эди? Неше кеделердинъ хатларын оқымай йыртып таслаганман, неше аьдемнинъ суьйиминнен кыргып юрдим... Кайдай сенимимди буздынъ сен, Ибрагим!» - дейди хатын озине ашшы коьз ясларын токтата алмай. Эгер сол заман авылда биревдинъ кишкей уьйи янган болса да, сарайы омыраган болса да, халк эситеек эди, ама Райханнынъ бийик тавдай уьйкен сеними бузылганын бирев де билмеди. «Йылап турсам, мага бирев де кол созбаяк!» - деп бели куьшли авырыса да, озин катырып, сандыкка кийимлерин салды. «Я мен оьлермен йолда, яде оьз яшавыма оьзим байыр боларман», - деп ас ашамаганнан аяклары, коллары дирилдеп, йолга шыкты. Орамда аьдемлер аьжепсинип карай эдилер. «Кайнагасы совхозда директор, неге аягы авыр келинин сандык пан йолга ялгыз йиберген экен», - деп ойлай боларлар.

Бир машиннен бир машинге минип, калага каранъа туьскенде келген эди. Уьйдинъ иеси хатынды тегаран таныды. Онынъ хабарыннан Райхан куевининъ яшавын билди: Ибрагим калага юма сонъгы куьн келип, дуьйсемби куьн эртенъ кетеди экен. Сав куьн калада кыдырады, тек ятув мезгилге уьйге кайтады, арада досларын аькеледи. Уьйдинъ иеси Ибрагимге кулланмага такта кровать, стол, олтыргышлар берипти. «Мен оны эсиктен, терезеден карап турганда, ол мунда парахат яшаган экен» деп Райхан

ашувлана эди. Сонъ яшаяк боьлмесине коьз таслады. Аьли де бу уьйге коьп затлар керек эди: ювыркан-ястык, эки шкаф, пердевлер, газ пеш эм кулланмага энъ керекли савытлар. Уьй иеси хатынга ас та берди, ювыркан-ястык та кулланып турмага аькелди. Сол кеше Райхан бек парахат уйклады. Эрте турсанлай, туькеннен савыт алып баслады, кене де декрет акшасын шыгармаган эди. Кишкой балонлы газ пеш те алды. Оьз муьйисинде биринши кере асылган ас бек таьтли болып коьринди. Уьшинши куьн кыскаяклы уьйининъ ишин аклап, ювып, пердевлер де илип, коьркли этти. Шаркынынъ авыр экенин де мута эди.

- Машалла, таппага куьнинъ якылласа да, юрисинъ калай енъил! Оьзинъ де бек шыдамлы коьринесинъ. Бизим келин декрет отпускасын алса, ятып турады, - дейди эсли хатын кеште Райханнынъ янында шай ишип. Соьйтип булар хабарласып турганда, уьйге анъсыздан синълиси мен анасы кирип калдылар. Кызын кушаклап, Алиме коьп йылады.

- Аьне-мине табаман деп турганда, аьдем ялгыз кырга карап кетеме, амалым?! Етим тувыл ша сен! Аллага шуькир, атанъ бар, аданасларынь бар, кайсысы да аькелеек сени мунда, - дейди анасы йылап болган сонъ. - Лайле, бир сагындык сени. Айлай-куьнлей куьтемиз. Куьмисхан бакыр ша коьпте айтты, барып келейим авылларына деп, белки, Райхан авырыгандыр деп. Артында, шыдаялмай, оьзим йолландым. Сен де сол куьн кетипсинъ. Кайнананъ боьрдей-тоьрдей болып олтыры, кайда кеткенинъди де билмейди. Ойладым, бизге баргандыр деп. Уьйге келгемен, сен йок. Атанъ да коркты. Кене де Кумисханда бу адрес бар экен.

Райхан анасына ызгы куьнлерде кайтип яшаганы акында айтты. Алиме шырайы агарып, уьндемейди. Экинши куьн анасы, синълиси эм яс хатын туькенлерге кеттилер. Алиме кызына савыт шкаф, ювыркан-ястык, лаьген, шелек эм керекли кийим аьперди, сонъ Куьмисханды калдырып, авылга кетти.

- Булардынъ яшавы онъалмай, сен кайтпага алгасама, - деди Алиме экинши кызы ман ялгыз калганда. - Аягы авыр, ким биледи алладынъ исин.

Каты куьн Ибрагим де келип калды. Кыскаяклы ол заман журнал окып туры эди, Кумисхан болса базарга кеткен.

- О-о-о! Сен келипсинъ ше, - деди эркек суьйинген аьдемдей, коьзлери йылтырап.

«Кайдан куьш табады оьзин туьлкидей юритпеге?» - деп адалады Райхан, оьпкеден тамагы туншыгып.

- Кашан келдинъ? Уьйдегилер нешик? Не хабар бар авылда? - дейди Ибрагим хатыннынъ шырайын эслемегендей. Парахат шешинип, янына келип олтырды. Кыскаяклыдынъ курсагына да тиклеп карады.

- Савлыгынъ нешик? - деди эркек алдынгы соравларына явап алмаса да.

Тек коьзлери тувыл, юреги де ашып, Райхан уьйден шыгып кеткен эди. Ярым сабатлерден боьлмеге киргенде, Ибрагимнинъ парахат шай ишип турганын коьрди...

Ызы боляк.

ШАЛ-КИЙИЗ ТИЛЕНШИ УЛЫ

(XV оьмир)

* * *

Аскар, Аскар, Аскар тав,
Аскар тав, сенде бир мин бар –
Басынъа балапан торгай
Шырылдасып еталмас,
Бавырынънан карсак-куьзен,
Агым казып, оьталмас,
Ата-ана, сенде бир мин бар –
Алты увылды тень коьрмес.
Алгыншак, сенде бир мин бар –
Алты ай туьзде юрсем, йокламас.
Аргымак, сенде бир мин бар –
Аьжел келсе, токтатпас.
Кара ер, сенде бир мин бар –
Каты уйклаган йигитти,
Акырын шайкап, уянтпас.

* * *

Ав, боьрилер, боьрилер,
Боьримен деп, юрилер,
Ал боьридинъ баласы
Алты болар, бес болар,
Ишинде абаданы бир болар,
Абаданы йыгылса,
Олардынъ аьр биреви
Аьр авылга кор болар,
Аьр бир ийтке ем болар.

* * *

Ак елкенли елбаслар,
Аьдил тоьре эл баслар.
Баьтир йигит кол баслар,
Шешен аьдем соьз баслар.

* * *

Кень сувлардынъ бойында
Конъысы конган оькинмес,
Арысландай эки бутын аршайтып,
Аргымак минген оькинмес.

Йыпарын кардай боратып,
Арувлер суьйген оькинмес.
Торы тобыл ат минип,
Той тойлаган оькинмес.
Курама шапшак, коьп кымыз,
Куйып ишкен оькинмес,
Эки арыслап яв шапса,
Ок кылгандай шаншылса,
Кан ювсандай эгилсе,
Аккан сувдай тоьгилсе,
Бетегели сары аркадынъ бойында,
Согысып оьлген оькинмес.

* * *

Ял куйрык тез битер деп,
Ебеден айгыр салманъыз.
Ял куйрык тез битер деп,
Ебеден айгыр салсанъыз,
Боранлы куьн, карлы куьн,
Эл буздырган ат тувмас.
Ярлылыкка сеп ти деп,
Байдынъ кызын алманъыз,
Ярлылыкка сеп ти деп,
Байдынъ кызын алсанъыз.
Аталыкка калабалык куьн тувса,
Сол яманнынъ кызыннан
Явга шабар ул тувмас.
Калын-малы коьп ти деп,
Яман хатын алманъыз.
Калын-малы коьп ти деп,
Яман хатын алсанъыз,
Тоьркинине бералмай,
Тоьсегине яталмай,
Тенъинъ-курынъ келгенде,
Онда явап эталмай,
Сондай болган хатынга
Оьзинъиз кор боларсыз.

МЕН КОБРЕМЕН

Авыз ашып
Асыл соьзди айтканда,
Арап тувыл
Ногай китап оьзим мен.
Алдавлыктынъ
Аргымагын атканда

Акыйкаттынъ
Аманаты обзим мен.
Аспан ушып,
Арка кезип, коьп юрип,
Аьдилликти
Эш коьрмедим коьзим мен.
Атан егип,
Аттан туьсип, ийт уьрип,
Алапамды
Алып келдим соьзим мен.
Абаданлы
Асыл элдинъ баласы,
Ардакланган
Ата юртым толтырган,
Авызына
Аьлимлерди каратып,
Айта туры
Аранъызда олтырган.
Он сан ногай
Отаныма карасам,
Окас мырза
Огырсызды коьремен,
Огырсызлар
Олтырысып ой этип,
Онъсыз дунья
Ойылганын коьремен.
Аскар тавга
Армай шыгып карасам,
Ана Эдилдинъ
Ак елкесин коьремен.
Ана Эдилден
Ак Кобанга карасам,
Акыр йигит
Алп ногайым коьремен.
Ак Кобаннан
Ак Яйыкка йоллансам,
Алдын бувып
Арал ногай марайды,
Алдаспанын
Аьри таслап, кол тутып,
Ак Кобаннан
Аьруьв хабар сорайды.
Астымдагы
Ак арвана шапканда,
Артымдагы
Ак сагыным борайды.

Алшынлардан
Ак семиз эт капканда,
Аруагым
Алып кутка орайды.
Артым-алдым
Айланып мен карасам,
Аталыктын
Асыл малы ювсайды.
Аньшыбайдынъ
Асылына карасам,
Ащувымнан
Аър бувыным босайды.
Асылсызлар
Ак коьбектей таласса,
Аталыкка
Авыр болар усайды.
Ак суьеклер
Аъри-бери тартысса,
Аъзиз Орда
Абдырарга усайды.
Аъзиз Орда
Алпыс болып таралса,
Авыр Ногай
Аз болырга усайды.
Арам душпан
Аьдиренсип берк курып,
Аркалык пан
Авып келир усайды.
Аталыкка
Алабалык куьн тувса,
Асыл соьзим
Агып турар усайды.
Аталыкка
Агып келген душпанды
Ата улы
Алып урар усайды.

* * *

Явынлы куьн коьп юрме,
Яр ягасы тайгак ты,
Яманга, якыным деп, соьз айтпа,
Куьнлердинъ куьни болганда,
Сол яман оьз басынъа шаат ты!
Шал-Кийиз айтар экен де:
Яхшыдынъ яхшылыгы сол болар –
Яман мынан бас косып,
Соьйлемеске каър этер.

Шахидат КУРМАНГУЛОВА,
филология илмилеринь кандидаты

ШОЪЛИМ МЕНИМ ЙЫРЛАСЫН!

«Шоълим — меним тувган, оьскен ерим. Яшавым, яным. Эне сонинь уьшин де мен сосы ятлавлар йыйынтыгыма «Шоълим меним йырласын» деп атаганым. Ол йырласа, мен де йырларман. Ол бай болса, меним йырларым да бай, шебер боларлар.

Мине булар меним йырларым. Олар шоълиме, шоълимнинь алад, куллыкшы халкына багысланганлар. Окып кара, окувшым, эринмей оларды.

Олар аз болса да сенинь коьнъилинъе етсе, меним де басым коькке етер», - сосы кирис соьзлерди Зеид Абдул-Халилович Кайбалиев оьзининь биринши, уьйкен болмаган китабининь бас соьзи этип язган.

Зеид Кайбалиев, халк окытувшысы, ырыкландырувшылардынь бириси, шаир, журналист, ногой совет адабиятынынь негизин салувда белсенли катнаскан, ногойша-орысша эм орысша–ногойша соьзликлерди туьзувшилердинь бириси болган. Зеид–агайга 2018 йылдынь декабрь айында 110 йыл толяк эди. Ол

1898 йылдынь 2 декабрь айында Ставрополь губерниясынынь Кара-Тобье авылында тувган. Онынь яслыгы авыр заманларга туьседди. Йырманшы оьмир киргени мен дуньяда коьплеген туьрленислер этеди: олар 1905 йылдагы буржуазия революциясы, 1917 йылдагы Октябрь революциясы, сонъ кан тоьгисли граждан согысы. Булардынь баьриси де халктынъ, элдинь яшавына зилдей авырлык аькеледилер. Зеидтинь аьелине де онынь ушкыны тиеди. Болса да Зеидти тоьгыз ясында атасы Абдул-Халил медресеге окымага ерлестиреди, ама уьш йылдан сонъ, Зеид орысша окымага авас болганын коьрип, оны медреседен алып, Ачикулактагы интернаттынъ орыс боьлигине береди. Ол интернат эки класслы алты боьлиги мен (училище с шестью отделением) окув отаны эди. Интернатты ол 16 ясында, сонъ атасынынь ыркы ман медреседи де етимисли кутарган. Тез арада элимизде революция болып, байларды шашады. Революцияды Зеид кабыл этип алган эди, ама революция ерине етпей, граждан согысы басланады. Энь де кыйын заманлар келип, халк саьспеклеп, не зат болар экен деп турганлары. Ама яшавды бир зат та токтатып болмайды. Янъы куралып бараяткан Элди аклардан коршаламага заман келгенде, З.Кайбалиев 1918 йылда Кызыл Аскерге шакырылады эм 127 полктынъ 13 дивизиясында (Чугуевский отряд) ротный писарь болып

кызмет кылады. Онынъ командири Орличенко, ротадынъ политругы Абалмасов эдилер. Зеидке, баскалардай болып, халк арасында куллык этпеге туьсти. Ол йолдаслары ман халк арасында анълам (агитация) куллыгын юргистип баслайды, революциядынъ маънесин шешип, онынъ явларына тынъламай, янъы яшав курамага шакырады. Ол эсапсыз авыр куллыкты яслар бажарып, янъы яшав курувга уйкен ярдамларын тийгистедилер. Ама оннан баска этилеек затлар да коьп. Бириншилей, каранъада яшаган кара халкты окып, язып уйретпеге, янъы совет мектеблерин ашып, бабаларды окытпага амал излев керек эди. Соннан себеб билими болган аьдемлерди мектеблерге окытувшы этип шакырганлар. Айтып озбага керек, медреседе куран окыганлардынъ баърисин де алмаганлар, олар балаларга дин билимин берееклер деп коркып, тек революцияды, янъы совет властин ак юреги мен алганларды сайлаганлар.

Янъы яшав коьплеген туьрленислер аькелди. Халкта да янъы сезим тувады эм оны тувра, янъы яшавга бурмага, уйретпеге, анълатпага керек заман болып туры эди. Революциядан алдын окып, орыс школарда билим алган, маданиятынъ биринши баразнасын салган Абдул-Хамид Джанибеков, Муса Курманалиев, Зеид Кайбалиев, Н. Колдасов, Садык Давутов эм баскалар ногай совет адабиятынынъ тувывына, биринши вакытта араб графикасын келистирип, алфавит туьзуувде айлак коьп куьш салганлар. Халктынъ авызлама байлыгын йьновда, совет мектеблерине биринши окув китабларын кеплестируувде, хрестоматиялар, соьзликлер туьзуувинде, озлери эм язувшы, эм шаир, эм тарихшы болганлары ман ногай халкынынъ билим байлыгына уйкен, маънели косым эткенлер. Олардынъ алдын алган кай бир билимлери, совет властининъ политикасына келисли болмаганнан себеб, коьп затты янъыдан басламага керек болдылар. Сол аьдемлердинъ бириси Зеид Кайбалиев эди. А.-Х. Джанибеков яс аьдемлердинъ билим алмага шалысканын коьрип: «Бавдынъ емисин таза оьстирип, аьруув писиреек экенмиз», - деп суьйине эди. Ол куьшин кызганмай эки йыл бойында окытувшыларды мектебте куллык этпеге аьзирледи.

Элде болган туьрленислер йойымсыз болмайды. Революциядан сонъ ногай маданиятыннан коьп затлар йок болды. Ногайлар оззининъ оькимети болган халк, ама маданияты, адабияты 13 оьмирден келген болса да бир куьннинъ ишинде йок санына киреди.

Ногай халкынынъ янъы тувып келеятырган интеллигенциясы янъы яшав курувда белсенли катнасадылар. Олар просвещениеде, газеталарда, партия эм совет органларында куллык этедилер.

1920 йылда З.Кайбалиев граждан согыстан уйине аман эсен келеди эм 1922 йылга дейим Волость исполкымында секретарь болып ислейди. Сол заманда Ачикулак районнынъ орталыгы эди, эм ногай яслар онда уйкен орынлар алып, куллык эткенлер. З. Кайбалиев болса авылдаслары М. Курманалиев эм. Н. Колдасов пан бирге ногай авылларда мектеб ашага шалысадылар. Эм биринши мектеб 1925 йылда Кара-Тоьбе авылында ашылады.

Зеит Абдул-Халилович 1922 йылдан алып 1924 йылга дейим Кара-Тоьбе авылынынъ председатели болып, сонъ 1926 йылдан алып Ачикулак райисполкомында отдел кадр боьлигин басшылайды. Ама онынъ коьз алдыннан ногай авыллар, мектеблер бир заман да таймаган. Колыннан

келген ярдамын тийгистип, мектеблерде озы де окытувшы болып ислеи эди. Халкты ярыкландырув иси 1920 йылда Ачикулакка Абдул-Хамид Шаршембиевич Джанибековтынъ коышип келуви мен байланыслы болды. Ставрополь крайында энъ де коып ногайлар яшаганнан себеп, ногай мектеблер де коып ашылмага керек эдилер. А.-Х. Джанибеков ерли билимли яслар ман танысып, озынинъ тоьгерегине оларды йыяды. А.-Х. Джанибековтынъ окытувшы талабы куышли болганнан себеп, яс аьдемлерди мектеблерде дерис бермеге аьзирлеп баслайды: деристинъ планын туьзип уьйретеди, юргистуьв йосыгын коьрсетеди. З.Кайбалиев А.-Х. Джанибеков пан тек 1926 йылдан алып тар байланыста ислегенлер эм олар ногай алфавитин туьзбеге, китаблер ярастырмага, окытувшы кадрлар аьзирлемеге шалысып баслайдылар. Сол заманга ногай окытувшылар болмаганнан себеп, бир аз билими болганларды, Совет яшавын куравда катнасатаганлардынъ ишиннен сайлап, окытувшыга уьйреткенлер. Кайдай берекетли заманлар, кыйын болса да, басыннан озганын З. Кайбалиев мутпайтаган эди.

1979 йылда ногай халкынынъ ярыкландырувшысы Абдул-Хамид Шаршембиевич Джанибековтынъ эм абаза халкынынъ ярыкландырувшысы Татлустан Закиреевич Табуловтынъ тувганы 100-йыл деген мерекесин Карашай-Шеркеш областининъ драмтеатрында байрамладылар. Сол байрамда Зеид Кайбалиев те катнаскан эди. Мерекеден сонъ 1981 йылда эки ярыкландырувшыга багысланып «Просветители» деген китаб баспаланды. Коыплеген эскеруьв макалалардынъ ишинде З. Кайбалиевтинъ «Наставник» деген эскеруьв макаласы да баспаланды. Сонда ол булай язады: «1927-1928 йылларда Ачикулакка тарихли – краевед музеи курастырылады. Джанибеков бизге краевед материалын, ногай халкынынъ авызлама яратувшылыгын йыймага борыш салады эм биз коыплеген материал йыйып, ога беретан эдик. Энъ коып дегенин Садык Даутов берди. Сол ок йылларда А.-Х. Джанибеков йырлайтаганларды, туьрли анъ алатында ойнайтаганларды йыйып, ансамбль туьзди. Ол «Халк зегенли, оны туьртип шыгармага керек, бизге зегенлилер коып керек» деп айтты. Бизим коллектив баьри ногай авылларда оьнерин коьрсетип, сонъ Махачкалада да болды. Бизим коьрсеткен оьнеримизге уьйкен сый берип, Просвещениединъ комиссары Б. Астемиров эм баскалар бек хош коьрип йолыктылар, мактав соьзлерин айттылар эм савлай Дагыстан коьриниске де шакырдылар». Сол затлар акында З. Кайбалиев оьктемсип хабарлайтаган эди.

Мектеблерде адабият китаблери болмаганнан себеп, окытувшылар кишкей хабарлар туьзип, ятлавлар язып баслайдылар. З. Кайбалиев 1922-1923 йылларда «Масак», «Коьз салынъыз дуныяга», «Айынып ты коьзимиз», «Кыс эм яз» деген ятлавларын язады. Мине «Масак» деген ятлавда автор оьтпектинъ басын билдирип, бийдайдынъ аьр буртиги ерде калмай, йыйылмага керегин анълатады:

**Эгин шашар, орып йыяр пискен сонъ,
Ызанында масак калар айдасанъ.
Масакларды шоьплеп йыйып сен алсанъ,
Кабынъ толар, пайда болар, ойласанъ.
Масак йыйып, бас авыртып не этейим,**

**Деп ойлама, ойлап кара сен сонъын:
Эш болмаса ашап тояр тавыгынъ,
Кобьрсинъ сен сол заманда пайдасын.**

Ятлавдынъ манесине коьре акыл уйрететаган, дидактикалык кепте язылган. Бу кепте тап 1950-ншы йылларга дейим де шаирлер ятлавларын аьр бир байрамларга, басшыларга, окув эм окувшыларга багыслап язганлар. Айтылганга шаат болып сосы ятлавлар: «Тербиялап уйретинъиз», «Терек эксе», «Аьдил бол», «Билим-карзна» эм баскалар.

**А, балам, сен аьдил бол, деп ялбарып,
Ата-анасы баласыннан тилейди,
Аьдилликти оьрлетеек билим, деп,
Окы, балам, билим ал деп, устейди.
Улан, кыздынъ борышы сол-тербия,
Окув керек уллы билим алмага,
Сонда тиер колларыньа сав дуния,
Яньы яшав, мол дуниясын курмага.**

Ятлавды З. Кайбалиев 1926 йылда язган. Анъламлы соьзлерди кулланып, аьр аьдемнинъ юрегине еткендей этип, окувдынъ яшавда кайдай уйкен маьнеси барын ашыктан ашык коьрсетеди. Билим бир куьнлик тувыл, оьмир яшавына керек зат экенин билдиреди. Бу ятлав аьлиге дейим маьнесин йоймаган.

1933 йылда Ачикулак райком партиясы Зеид Абдул-Халиловичти Ногай район газетасы «Кызыл байракка» яваплы секретари этип йибереди. Ол заман ногайлардынъ арап графикасын йок этип латин графикасына коьшкен заманы. Элбетте, язувшылардынъ алдында тагы да бир уйкен борыш турады. Баьриси де яньы алфавитке коьшпеге керек эди. Латин графикасы ногай тилине якын болса да, оны уйренмеге де, келистirmeге де керек эди. Йогарда айтылгандай, аьр туьрленис бир йойым аькеледи. Араб графикасында язылган затлар латин графикасына коьширилмей, язувшылардынъ коьп затлары калган.

1938 –нши йылда тагы да бир туьрленис болады, ол кириллица графикасына коьшуув. Оькинишке, аьлиге дейим язувшыларымыздынъ язганларынынъ коьбиси латин графикасында калган. Зеид оьзининъ 1922 йылдан алып язган ятлавларын колязба этип, латин графикадан кириллицага коьширип, Карашай–Шеркеш гуманитарлык илми институтына берген эм онда 100-ден артык ятлавлар сакланады. Олардынъ бир кесеги «Шоьлим меним йырласын» (1972) деген йыйынтыкта, бир кесеклери газеталарда, ортак йыйынтыкларда баспаланган. Зеидтинъ язган ятлавлары, повести, очерклери китаб болып баспаланмай калганлар.

Зеид бир заман адабият исин тасламаган. Ол коьплеген ятлавларын халкына, Элине багыслап язган. Коьбиси дидактикалык ятлавлар: «Яс тусымда», «Сеннен коьрим алсак экен», 1931йыл, «Окымыска», 1933йыл, «Сав бол десин», «Бу соьзим», 1935йыл эм баскалар. Окыган аьдем аз болганнан себеп, каерде етисесе, сонда билими болганды йиберип турганлар. Карап турсанъ Зеидти де неше ерге коьширгенлер, онынъ куллык

биографиясы бек бай. Ол «Кызыл байрак» газетасында 1934 йылдын июль айына дейим ислеиди эм сол йылда, сол айда Ачикулактын райком партиясынын секретари Иванов «Колхозная правда» деген газетага редактордын орын басары этип коьширеди. Ол газета 1932 йылдын 23 майында шыгып баслайды. Онын яваплы редакторы Ризванов эди. Газета басында тек орыс тилинде, ама 8 – нши номериннен алып ногай эм орыс тилинде шыгып баслайды. Зеид Кайбалиев орыс тилин аьруьв билгеннен себеп, сол орын ога тийисли болады. Зеид Кайбалиев 1936 йылдан 1937 йылга дейим газетадын редакторы болып ислеиди. Газета ябылганнан сонь, Артезиан –Мангыт орта билимли мектебине окытувшы этип йибередилер эм онда 1941 йылга дейим ислеиди, сол ок йылда Элин коршаламага деп кавгага кетеди. Зеид Кайбалиев кавгадан баьтирлик азгалары ман кайтады эм 1945 йылдан алып 1958 йылга дейим окытувшы болып, оьзининь Кара–Тобье авылында ислеиди. Сол йылда Зеид тыншаймага кетеди.

«Колхоз правдасы» газетасында ол оьзининь ятлавларын, очерклерин эм биринши «Бизим дегенимиз болды» деген повестин баспалайды. Мен Москвада Ленин атлы библиотекада ногай язувшылардын язганларын «Кызыл байрак», «Колхоз правдасы», «Кызыл черкес» газеталардан караган, ама ,оькинишке, баьри номерлери де сакланмаган, соннан себеп коьп затлар акында биз аьлиге дейим де билмеймиз. Ол заманда аьлигиндей техника болмаганнан себеп, бир кесек ятлавларды кол ман язып, бир кесеклерин каьртке туьсирип алгаман.

Зеид Кайбалиев, йогарда айтылгандай, шаирликти 1922 йылда баслайды эм туьрли жанрларда куллык этеди: поэзия, проза эм драматургияда. Онын язув сулыбын алмага журналист куллыгы уьйкен себеп болады. Язув йолын алганлар сол йылларда баьриси де газеталарда куллык этип, язув сулыбына уьйренедилер. Олар халк арасында коьп боладылар, янгы яшав калай эндирилетаганын коьзлери мен коьредилер, оьзлери де белсенли катнасадылар. «Колхозправда» газетасында оьзлерининь шыгармаларын баспалаганлар: Ф.Айтакаев «Азат ногай хатынларга», «Ойлап бир карашы»; Туркменли «Ортак байлыкка», «Мине булай яшаяк»; С.Давыт «Ак алтын», «Пролетар йыры», (1933); С.Давыт «Колхоз правдасына», «Ногай тилининь кызыл калемшилерине», «Кабарда ман Петропавловкадан озаяк», «Бу куьн не куьн»; М.Курманалиев «Кавказ тавлары», «Окытувшыларга», «Колхозниклерге кенъес»; М. Ниязов «Ударниклер керек», (1934); С. Давыт «1905 йыл куьресшилерине»; А.Джанибеков «Янгы культура», «Ногай тили эм литературасынынь тувувы эм оьсуьви», «Ногай литература тилининь дурьс язув йосыкларына йыйынтык. III кесеги. Созыклардын орфографиясы», 1936 йылдын 10 декабринде 58 номеринде, йыйынтыктын ызы 1936 йылдын 16 декабринде 60 номеринде баспаланган. Бу язувшыларга, окытувшыларга уьйкен ярдам эди. З. Кайбалиев «Куьшти карар белги куьни», «Мени мутпа», (1935) эм баскалар. Оькинишке 1938 йылдан алып бу газета тек орыс тилинде шыгатаган болды. Язылган ятлавлардын социализм темалары айлак туьрли: социализм курувшыларга, тувган элине, пролетар революциясына, мектеблер окыйтаган балаларга, В.И.Ленинге, Кызыл Армияга эм баскалар. Кайбалиевтинь ятлавларынынь темалары да баскаланмайды: «Уллы мактав», «Ленинди эскерип», «Тувган Элим», «Оьктемлен сен, Моквам меним» эм баскалар. Олардын язганлары йогары художестволы шыгарма болмаса да, ногай адабиятын оьрлендирмеге пайдалары тийген. Эм янгы йол алып келеятырган адабиятка уьйкен косым болган.

Зеид Кайбалиевтинъ шыгармаларынынъ ишинде энъ маънелиси ол «Бизим дегенимиз болды» деген повести. Повестьтинъ биринши боьлиги 1935 йылда 24 декабирининъ 62 номеринде баспаланып баслаган. Повестьте Ачикулак районынынъ ногай авылларында коллективизация калай озганы коьрсетиледи. Артезиан-Мангыт авылында артель курав аьрекет шегетаганлардынъ ишинде коммунистлер Эсенбай эм Эмир бар, оларга як болып, колларынан келген ярдамын тийгистип, артель ушин янлары авырытпаган ярлылар Шерпей, Шабан, Нургазы, Тунагай эм баскалар келбетлери ашык сувретленедилер. Оларга карсы туратаган явлар Танъатар, Явгайтар эм баскалардынъ келбетлери де бериледи. Повестьтинъ тили бай, автор коьплеген айтувлар, такпаклар кулланады, явларды селекелемеге де келисли соьзлер тавып, олардынъ яв бетин коьрсетеди. Повестьтинъ туьзем композициясы, сюжет сызыгы, тил байлыгы окувшыларды кызыксындырады эм озине эс эттиреди. Бу повесть 30-ншы йылларда Керув Кавказ язувшыларынынъ коллективизация темасына язылган повестьлер мен, романлар ман художестволы ягыннан бир сыдырада турады демеге боламыз. Ол алиги заманда да маънесин йоймаган.

Зеид Кайбалиев Муса Курманалиев пен бирге бир коьринисли «Мектеб пайдасы» деген пьесады 1931 йылда Махачкалада баспалайды. Бу китаб озби кишкей болса да, пайдасы бар, неге десе балалар бу пьесады мектеблерде, клубларда коьрсетип, окувдынъ пайдасын анълатып, мектебте окумага амалы болмаган балаларды, ата-аналарын коьрим алмага шақырады. Пьеса керекли заманга язылган эм керекли агитация исин толтырган.

Ол заманнынъ адабиятынынъ темалары баьри халктынъ адабиятында да бирдей эди: ол янъы яшав курув, байларга карсы турув, коллективизация, билим алмага шақырув эм баскалар. Коьплеген ятлавлар Ленинге, партияга, куралып келеяткан социализм яшавына, балаларга, Октябрь революциясына, мектебке, ударниклерге багыслап язылган. Баьриси де совет идеологиясын яшавга эндиirmeге коьмек эткен. Сол затлар Зеидтинъ де ятлавларында орын табады. Айтпага, билимге багысланганы: «Эш те болмас!..», «Акылы бар, эриспес», 1927, «Билимди ныктап бар», «Эки йигит», 1929, «Оьнер керек», 1932, «Куваларсынъ Элинънен», 1933, «Ис суьймес», 1934, «Шыдамайман», 1938 эм баскалары.

1938 йылда Зеидтинъ «Шыдамайман» деген ятлавы дунья коьреди. Бу ятлава лирикалы геройдынъ суьюви, суьйгенине термилуьви коьринеди. Баска ятлавларга коьре, бу ятлав йогары художестволы, маънели, тил ягыннан карасанъ да ярасык эпитетлер, тенълестируьвлер ярасыкландырады.

**Ах, коьзелим, бек суьемен мен сени,
Шыдамайман сени коьре турмасам,
Мендей болып суьесинъме сен, мени?
Соьйлеспеге келер эдим урыспасанъ!**

Зеид Кайболиев кавгадан кайткан сонъ да оззининъ яратувшылык куллыгын тасламайды. Ол мектебте ислегеннен себеп, балалардынъ кылыгын, сырларын билип, оларга язганын анъламлы этпеге шалысады. Язган ятлавларынынъ темалары аьлиги заманга келисли. «Баллистическая ракета», «Ол Лумумба оьш калмас», «Тувган элиме» эм баскалар.

Тувра айтадылар, язувшыдынъ аьр бир шыгармасында озби, оззининъ ойы, яшавы бар деп. Сога шаат болып З. Кайбалиевтинъ «Шыда, анам», «Баласына» деген ятлавлары, аталары сав болып оьксиз оьскенлери,

кыйынлык пан яшаганлары «Шыда, анам» деген ятлагда ашыктан ашык коьринеди:

**Атам да бар...Ол кайгыдан,
Акылдан саспага турыман.
Туршы, анам, тез турашы!
О-ой, увылыньды аяшы!
Ах, анам-ав, аз шыдашы!
Уф!.. юрегим сен тынашы!
Келмеймекен кеткен атам,
Мени оттан алмага.
Куьйгеннен сонъ, алып оттан
Кабырыма салмага.**

«Баласына» деген ятлагда, атасыннан айырылган баладынъ оьгей ата ман яшавы калай озаягын коьз алдына аькелип, атадынъ юреги баласына авыраягы сосы сыдыраларда коьринеди:

**Энди меннен сага болар пайда йок,
Коьрген ерде аманма, -деп айтарман.
Тилегинъди кеше куьндиз тилермен.
Сен ынжынсанъ, бил соны, мен куьермен.
Муьйизинъди тазалай сен оьскенше,
Ят колыннан тоьпешлер де ашарсынъ.
Ят корлыгы оьз корлыктан яман-ав,
Тилегим сол, тувганыньды табарсынъ.**

3. Кайбалиев шаир, шаирлик иси мен халкына, эллине, тувган шоьлине, онынъ аьдемлерине, ногай халкынынъ анъ байлыгына белсенли косым эткен. Онынъ гражадан темага язылган ятлавлары хакты, болган ер юзинде яшайтаган баьри миллетти дослыкка, алаллыкка, тынышлыкка каратылып язылган. Оьзи коьп кыйынлык коьрген аьдем, баскалар коьрмесин деген ой аьр ятлавыннынъ туьп маьнесине салынган. Зеид Кайбалиевтинъ мерекеси якыллаган деп Институттынъ етекшиси Роза Хамидовна савга ман кутлав хатты колыма ыслатты.

Сол шакларда да динге карсы туратаган заман эди. Роза Хамидовна мага ол эфенди болып юре болса да, биревге де билдирме деген насыхаты ман мени йолга салды. Мен каранъада авылга еттим, ама орамларда бир шырак та йок, аьдем де коьринмейди. Наьсипке бир пише мага Кайбалиевтинъ уьйин коьрсетти. Терезединъ туьбинде, тактаметте Зеид бир зат окый эди. Мен терезеди кактым, алдыма Зеид шыкты. Ол саспеклегеннен не зат айтаягын билмей, тутлыгып, кыс кияметте меним неге келгенимди де анъламай эди. Мен уьйге киргенде, тыныс алганнан сонъ, не маьне мен келгенимди айттым. Зеид бек куванды аты мутылып калмаганына. Олардынъ эсинде де йок эди мерекеди озгармага. Эрте турып, школадынь директорына неге эм кайдан, эм не маьне мен келгенимди айттым. Олар да саьспекледилер, ян-маян оқытувшыларды йыйып, мереке озгармага аьзирленип басладылар. Сол арада мен Нефтекумский районога, Валерий Адамович Пагосовка, тел соктым, Зеидтинъ ногай халкынынъ анъ байлыгына эткен уьйкен косымын, оқытувшы болып 50-дан артык ислегенин айтканнан сонъ, ол оьзи бир-эки куллыкшысын да алып, эртеси куьн кешликке келди. Олардынъ сейири

калганы сол, янларында сондай сыйлы аьдем яшайтаганын билмегенлерине, айыплы болганларына кеширув тиледилер. Сол кешликте Невтекум райком партиясында ислейтаган Солтан Суюнов та катнасты. Кешлик бек аьруув, маьнели озды: мен доклад этип, аькеткен савгаларымды бердим, В. Пагосов коьп йылы созлер айтып, Зеидке санаторийге путевка берди. Балалар болса Зеидтинь ятлавларын айтып, концерт коьрсеттилер. Кешлик коьп аьдемлердинь коьнъилин коьтерди эм районнан келгенлер де, ерли мектебтинь директоры да Роза Хамидовнага эм мага разылыкларын айттылар. Уьшинши куьн мен Зеидтинь келини мен осал бузлаган каналды оьтип, автобуска минип, уьйге йол алдым. Зеид–агай мен буздан оьткениме кыйналып хат язды: «Келин (Минат) сени узатып келгенде, сенинь калай кыйналганынь мага бек авыр болды. Авырмай, сав калган болсань, агайынънынъ наьсиби эди. Хайыр! Аман эсен еткениньди оьз колынъ ман язып, мени парахат эткениньди тилеймен». Сол хатта ол уьйкен муьсиревин билдирип, бу ятлавды мага багыслап язган эди:

**Кень бавда ушып конган
Коьркемлик куьезиндей,
Эситкенге эс салган
Билгенлердинь соьзиндей
Болып халкка коьриндинь
Яйнаган гуьли болып,
Кара-Тоьбе ерининь. Сав бол.**

Автордынъ архивиннен

Сонь Сейдахмет Рахмедов Зеид-агайга Терекли–Мектебте кешлик озгармага ниет бар деп Зеидке хат язады. Мен Терекли – Мектебке де барып, кешликте доклад оқып, эртеси куьн уьйге кайттым. Ф.Абдулжалиловтынъ оьлгенин язганымда, онынъ юреги бек кыйланды, Фазильге багыслап, бозлав кебинде «Алдаспанынь сындыма сол, не болды» деген ятлав язады. Онынъ менде оннан артык хатлары архивимде сакланады. Оларды оқып карасань, Зеид- агайдынъ яшавына баскаша карайсынъ.

Зеид Кайбалиевтынъ халкына, элине эткен ислери айлак та коьп. Ол оьзининъ яратувшылыгы ман ногай адабиятынъ тарийхына кирген. Онынъ ятлавлары мектеб китабларында баспаланып, баьри ногай мектеблерде оқыладылар. Заманына коьре язылган ятлавлары, очеркleri, повести ногай халкынынъ анъ байлыгын байыткан эм яракландырувшы миссиясын да белсенли толтырган демеге боламыз. Болса да Зеид агайдынъ бир йыйынтыгыннан баска айырым китабы баспаланмаган, ама коьплеген колязбалары анда-мунда шашылып, солардынъ баьрисин де йыйялмасак та, бир кесегин йыйып, 110 йыллык мерекесине шыгармага уьмит эткен эдик. Аьлиги куьнде менде 120 бет йыйынтык аьзирленген. Онда 1922 йылдан алып язган ятлавлары, повестьтен уьзиклер, онынъ мага язган хатлары орынласкан. Тагы да баскаларда да онынъ кол язбалары бар болса, баьримиз де бир болып, онынъ китабин баспаламага амал тапсак ийги боляк эди.

Зеид Абдул-Халилович Кайбалиев 1979 йылда дуньядан тайган эм оьзининъ тувган Кара –Тоьбе авылында орынластырылган.

АСАН КАЙГЫЛЫ

(XVI оьмир)

КАЪДИРИН БИЛЕРМЕ?

Тоьрде олтырган тоьреши
Аш каьдирин билерме?
Такта олтырган падиша
Бас каьдирин билерме?
Кайгысы йок кутлылар
Яс каьдирин билерме?
Ялгызлыкты коьрмеген
Дос каьдирин билерме?
Коьлде юзген коньыр каз
Кыр каьдирин билерме?
Кырда юрген боьдене
Коьл каьдирин билерме?
Эл ишинде яманлар
Эр каьдирин билерме?
Эл кыдырып коьрмеген
Ер каьдирин билерме?
Тоьрде олтырган ток тоьре
Аш каьдирин эш билмес,
Ашыгып колда калмаса.
Такта олтырган падиша
Бас каьдирин эш билмес,
Байзасын душпан алмаса.
Кайгысы йок кутлылар
Яс каьдирин эш билмес,
Яяв йылай калмаса.
Ялгызлыкты коьрмеген
Дос каьдирин эш билмес,
Янында яндавырсыз
Япанда ятып калмаса.

Коьлде юзген коньыр каз
Кыр каьдирин эш билмес,
Коьлин таппай, какылдап,
Кыдырына калмаса.
Эл ишинде яманлар
Эр каьдирин эш билмес,
Элди душпан кувмаса,
Эньсесиннен урмаса.

Эл кыдырып коьрмеген,
Ер каьдирин эш билмес,
Элин-ерин алдырып,

Эки тизин талдырып,
Эжелгисин калдырып,
Элден элди аралап,
Эриккенлер ягалап,
Этек тозып, эмшейип,
Эмбеклене ягдайсыз
Ят эллерде калмаса!

* * *

Куйрыгы йок, ялы йок
Кулан кайтип куьн коьрер?
Аягы йок, колы йок –
Йылан кайтип куьн коьрер?
Шыбын шыкса, яз болып –
Тазлар кайтип куьн коьрер?
Ялань аяк балапан
Казлар кайтип куьн коьрер?!

Маржан СОЛТАНБЕКОВА

«ШОЪЛ БАБТИРИ – СОЪЗ БАБТИРИ»

(Басир Абдуллиннинъ яратувшылык йолы акында)

Басир Абдуллин – отызыншы йылларда яс ногай совет литературасынынъ негизин салган язувшылардынъ бириси болган. Янъы тувып келеяткан ногай совет адабиятына бу автор шебер соъз шыгармалардынъ туърли жанрларын киргисткен. Ол «Кыр баьтирлери» эм «Активист» деген романлар, «Байлык эсириклигинде» эм «Кызыл шешекейлер» деп аталган повестьлер, «Батрак» «Душпан енъилди». «Эмбек енъгенде» деген пьесалар язып калдырган. Бу шыгармаларды ол «Басир» деген аты ман шыгарган. Олар латин аьриплери мен язылып, Махачкалада 1932-1934 йылларда баспалангалар.

Автор 30-ншы йылларда куьнализ репрессияланган эм соннан себеп онынъ шыгармалары ман коьп йыллар окувшыларды таныстыргандай амал болмаган. Сонъгы йылларда ногай адабиятында бу язувшыга сезимли коьз карав бар. Аьлимлер Д.Шихмурзаев, Ш.Курмангулова, язувшы И.Капаев эм баскалар Басирдинъ яратувшылык иси мен кызыксындылар. Олар онынъ биографиясыннан бир кесек билдирувлер бердилер, шыгармаларыннан туърли уьзиклерин баспададылар эм, язув куллыгына тийисли белги берип, халкка яйдылар. Соны ман язувшыдынъ яшав йолы эм литература аьрекетлери бойынша айырым затлар белгилемеге болады.

30-ншы йылларда Б.Абдуллин ногайлар арасында яхшы билими болган аьдем эди. Ол Астраханъ каласынынъ Тиек авылында 1892-нши йылда тувган. Яслай мусылман мектебин кутарган, сонъ Астраханъ эм Казанъ калалардагы медреселерде окыган. Язувшы араб эм орыс тиллерин билген эм баска кардаш миллетлердинъ литературалары ман да кызыксынган. Ол ногай халкынынъ ярыкландырувшысы А.-Х. Джанибеков пан эм тагы сол заманда миллет културасын оьрлендиргендей аьдемлер мен де таныс болган.

Совет власти янъы туьзилген йылларда Абдуллин Астраханъ областинде кулаклар ман куьрес юргисткен, а 30-ншы йыллардынъ басында ол Караногайга коьшкен эди. Терекли-Мектебте ол «Кызыл байрак» газетасында куллык эткен эм литература ман каьр шеккен. Язувшы халктынъ историясын, културасын, аьдетлерин, авызлама поэзиясын теренъ билген эм билимин язувшылык аьрекетинде усташа кулланган.

Оннан сонъгы йылларда Абдуллин Махачкалада Дагиздатта ногай боьлигининъ редакторы болып ислеген, эм оьзи де школаларга учебниклер туьзувде катнаскан. 1935-нши йылда ол баслангыш

школалар ушин литературадан хрестоматия тузип шыгарган. Сосы китапке ол ногай язушылардын биографияларыннан кыска билдируулер берген. 1938-нши йылда талантлы язушы, себеби белгисиз болып, репрессияланган эм Ставрополь каласында ольтирилген.

Б. Абдуллинин шыгармалары, алынган маъселелерине коьре, 30-ншы йылларга ортак болады: янъы туземли акыл-кылыктын эски, аьвелги яшавда тувувы, революция ислеринде онын кепленуьви, эскилик пен куьресуьви эм янъы селелер мен байланыслы сораулар ашык болып аьр бир шыгармада туьрлише шешилген.

Басир Абдуллин 1932-нши йылда «Кыр баьтирлери» деген биринши китаби мен ногай адабиятта озин язушы деп танытады. Автор бу шыгармасын роман деп белгилеген. Кебине коьре шыгарма кишкей болса да, тузилисине ол коьп туьрли кепленуьв амалларын киргисткен, салынган маъселеси сораулардын маьнелерин кенъейткен.

Романнын ислери Ачикулак районда озадылар. Язушы романды пролог пан баслайды. Сосында табиат коьриниси мен уьйкен тарих ислери акында айтылады. Бесеь авылында эсетаган куьшли ел революцияга тенълес болады. Карувын йойган патша властин революция енъеди эм савлай тамыры ман байлар кавымын дуньядан йок этеди. Халк бу ислерди дурыс анълайды, революциядын ягы болады. Автор: «Яшаган аьдемлер коьрдилер, ама ел коьп аьдемлерди де тыгып, таслап калдырды», – деп эски дунья авдарылып тайып кеткени акында айтылады.

Романнын маьнеси революциядан алдынгы «кайгысыз заманлардан» басланады. Ол йылларда яшав биревлерге ярасыклы: «...атадын балага, уьйкеннин кишкейге, байдын куллыкшыга, алладын кулларына иелик этип яткан заманлары...» Ондай завкты суьрип юрген аьдемлердин бириси Куьнтувган аьпенди болады. Ол байлык, сый, оьрмет пен келген, бир неше хатын алган, яшавды басыннан озгарган, энди картлыгын карсы алган аьдем. Ама онын да юрегинде бир дерти бар. Сосы ерде романга язушы аьвелги яшавда байлар ман ярлылар арасында туватаган карсылыклардын себеби этип эски аьдетлерди киргистеди. Бурын бай аьдемлер, карт болсалар да, ярлы кызларды, байлык пан кыздырып, суьйген ясларыннан айырып, мал ман сатып алганлар.

Сойтип Куьнтувган аьпенди де озине 14 ясындагы Назлыханды авыл ишиннен табады. Ярлы кыз бан аьпендин арасындагы карсылыкты теренлетер ушин язушы сюжетке ялшы яс Явгайтарды киргистеди эм кара халктын яшавын байларга карсы салады. «Байлар, аьпендилер классы не кадер шат яшасалар да, олардын эсигинде юрген ярлы ябагайлардын аьли бек осал эди», – деп хабарлайды автор.

Ярлылардан шыккан Явгайтар – романда бас геройлардын бириси болады. Онын эткен куллыгы, аьли-куьни акында язушы

оькинишли коьринис суьвретлейди: «Агарып тань атувга аркасына йырткы куржынын илип, кень майданнын кум буйратларынын арасындагы явын сувы ман яйнаган кишкей коьллердинь бойында яйрап яткан койлардынь артыннан бир кесек оьтпек пен кара кеш–кеше юретаган Явгайтар уьшин дуныяда зулымнан баска зат йоктай болып коьринетаган эди».

Явгайтар – «уьйсиз, эсиксиз, атасыз, анасыз» калган оьксиз яс. Ол оьзининь табияты ман, юмсак соьзи мен, сыпаты ман Назлыханга оьзин суьйдирген. Ама яс суьйген кызын алалмайды, неге десе онынь айланып киргендей бир отав уьйи де йок. «Мине каьриплик не этеди. Бу ислерге ким айыплы?» – деп автор сол заманга керекли соравды салады. Явгайтар оьз наьсиби уьшин куьресип болмайды, бириншилей, байлардынь колында куьш бар. Экиншилей, бай аьдемлер ярлы кыздынь ата–анасын байлыгы ман кыздырып, коьп калынга сатып аладылар. Сосындай оравлар Явгайтардынь йолында да тувадылар. Олар ман яс куьресе алмайды эм ялгыз калмага керек болады. Ама онынь юрегинде байларга карсылык беркийди.

Эски аьдет оьз исин этеди. Назлыханды анасы Куьнтувган аьпендиге уьйкен калым алып бередиди. Соны ман Назлыханнынь басы дуныядан кешпеге турган картка байланады. Ама аьпенди коьп яшамайды, оьлеегининь

алдында пишелерин, аьдетке коьре, орынластырады эм Назлыханды «карт бийкединь иершен келген улына байламага деп, эки куьндестинь биревин келиншек, биревин аье этуьвди» макул коьредиди. Энди Назлыхан, он ясындагы кеде оьскенше, карап турмага керек болады, неге десе бала онынь «некели эркеги» деп саналады.

Шыгармадынь оннан соньгы ислери 1914 йылда Германия ман Россия арасындагы кавгага коьшедилер. Патша властине кавга этер уьшин аьскерге аьдем, азык-туьлик эм тагы баска затлар керек болады. Аьдемлер арасында туьрли авыр хабарлар яйыладылар. Сондай кыйын аьлде «Орыс уьйде уьйкен йыйын болаяк» деген хабар шыгады.

Язувшы бай аьдемлердинь патша властининь кавга ман байланыслы политикасын оьзлерине калай бойсындыратаганын ашык коьрсетеди. Байлар ман ярлылар арасындагы баскалык олардынь йыйынга калай келгенлериннен коьринеди: «Байлар арбаларга олтырып, кайсы бирлери дувлап турган аргымакларга минип йолга шыкса, ярлы байгыслар оьгиз эм туье арбаларга бесев, онавдан олтырып, кайсы бир коьликсизлери яявлап Орыс уьйге кеттилер». Йыйында язувшы ак суьек тоьрелердинь тыс коьринислерин, акылларын, табиятларын тувра суьвретлейди. Сосы кавым аьдемлер арасында ырыялык, бир бирисине ялуныв ашык коьрине эди. Олар баьриси де дуныяда актан карады айырмаган ярлы халкты кайдай амаллар ман алдамага керегин яхшы биледилер. Йыйында соьйлеген тоьре таьтли соьзи мен «мундай бир кыйынлык заманда шетте калмага ярамаслыгын, мунынь уьшин байлар мал-муьлк пен, ярлылар оьз эмбеги мен коьмек бермеге» деп аьдемлерди алдаяк болады.

Халктынь алдына шыгып соьйлеген кады аьдемлердинь эсин динге каратып, «доьрт улынынь биревин де солдатлыкка бермеге

разы болмасалар, минип келген аргымагын бу сабат береегин айтып... байлардан ат, ярлылардан ул ясларын солдатлыкка беруев» деп аңлатады. Халк бир кесек заман сасып тынады. А тоьрелер бу айтылган соьзлерге разымыз деп кышкырадылар. Бу оьзгеристе аьдемлердинь политика аңламы оьседи. Олар бирден байларга карсы коьтериледилер. Уьйкен кадыдынь: «Мусылман ямагаты, сиз аллады мутпаньыз, юрегинде мусылманшылык каны болган аьдемлер!» – деген соьзи де тоьрелерге кол коьтередилер. Бу коьринис романнын ишинде оьтकिр ерлерининь бириси болады. Биринши кере кара халк байлар ман ашык куьреске шыгады. Сосы бунттан себеп ярлылар коьп кыйынлыклар коьредилер, тутнакларга капаладылар, тоьбеленедилер, судка туьседилер. Олар бир азаптан кутыламыз деп, оннан да авыр аьлге каладылар.

Кыянатшылардын ишинде Явгайтар да болады. Тутнакка туьскен заманы онынь яшавында бек маьнели йыллар боладылар. Мунда ол оьзин янгы ярык яшавга уьйреткен аьдем мен танысады. Окытувшы Дуьйсали тутнакта Явгайтарды янгыша тербиялайды: окытып–яздырып уьйретеди, саясат (политика) аңламын оьстиреди, орыс тилине де окытады. Явгайтардын судта соьйлеген соьзлериннен революция ювыклап келгенин, ярлы халк оны саклап турганын аңламага болак эди. Тутнактан шыкканнан сонь ол ногай кырларында революция аьрекетлерин яды. Соьйтип, Явгайтар ногай халкынын ишиннен шыккан революционер болады. Ол ногай кырларда «40-50 ясларды иерткен кызыл аьскер баслыгы» болып, «йылдырым отындай» ярыктыкты алып келеди авылына. Оьз ерине кайтканы ман, байлар ман куьрес баслап, халкка революциядын маьнесин туьсиндиреди, «бу йолда коьп куьреспеге, коьп шалыспага, алдыда коьп кыйынлыкларды басымыздан кеширмеге» керекпиз деп аңлатады.

Халк революцияды бек хош коьреди, ога ьйнанады: «Орыс уьйдинь куьнтувар ман сырт арасындагы уьйкен кырда йьйналган халктын эсабы-саны йок, атлы-арбалы, туьели, яв келген аьдемлерди коьрген аьдем тамашага калады». Ама байлар ярлы халктын куванышына селеке этедилер, ашув соьзлер мен олардын сенимлерин бузаяк боладылар: «Бастан кулак садака. Эки куьнлик патшалык», – дейдилер. Явгайтар ногай авылларда социализмди яйган аьдем. Сосы йолда ол коьп кыйынлыклар ман расады, бандалар ман согысады, янгылыкты яшавга эндиirmeге болган куьшин салып шалысады. Халк тынышлы яшап баслаганда, ол да тагы сыбызгысын колына алады, шалысып ислейди, яшавы туьзеледи. Уьйкен мактавга тийисли болып, Ленин ордени мен савгаланады.

Романнын ьзында Назлыхан – эски яшавдан, эрши аьдетлерден босанган кыскайклы. Ол янгы яшав йолына туьседи, янгыша тербияланады – уьстине янгы заманга тийисли кийимлер кiedi, ликпунктка окымага барады, халк пан бирге болады. Шыгармадын

кульминациясы социализм курылыслары кенъ яйылган коьринислер мен берилген: «Доктырлык пункты, яслар уйи, кызыл термелер, клублар, мектеблер». Авыл хозяйствосындагы етимислер де озьлерине эс эттиредилер: «суьтшилик, кусшылык фермалар» эм тагы да баскалары.

Роман эпилог пан кутылады. Прологта айтылган ел, ярлы халкка хайырлы ел болады. Революция яшавды туьбиннен алып туьрлендиреди, халкты эркинликке шыгарады. Эгер романнынъ басында Куьнтувган аьпендидей байлар, кадылар озьлерин «кыр баьтирлери» деп санаган болсалар, ызында шынты баьтир атына тийисли Явгайтардай йигитлер боладылар: «Не этсек, эттик, не кыйынлыклар коьрсек, коьрдик, пролетарлардынъ куьшин коьрсеттик, класс куьреслерде биз уьстинлик казанып шыктык», – деп кыр баьтирлери шатланадылар.

«Байлык эсириклинде» деген повесть темасы, идеясы, сюжети мен «Кыр баьтирлерине» усап кетеди. Ол 1934-нши йылда шыккан. Бу повесть Эдил сувы бойында яшайтаган карауьли ногайлардынъ яшавыннан язылган китаб.

Язувшы сосында айырым бир куьп ногайлардынъ яшав аьллери, тарихы, аьдемлери, аьдетлери акында хабарлайды.

Повестьтеги ислер коьп заманнынъ ишинде озадылар. Олар, революциядан бир неше йыллар алдын басланып, революция енъгеннен сонъ, социализм курылысы баьри ерлерде яйылган заманда кутылады. Маьнесине коьре шыгарма эки кесекке боьлинеди: карауьли ногайлардынъ революцияга дейим яшавлары эм, революция енъип, социализм курылысы басланган замандагы аьллери.

Аьдетинше, Б.Абдуллин озьзининъ шыгармаларын ярасыклы табият коьринислер мен баслайды. Ол, ногайлар яшаган ерлеге келискен туьрли бояклар тавып, табиятты ярасыклап суьвретлейди эм окувшыды кызыксындырып биледи. Повесть уйкен сувдынъ ягасындагы авыл коьринисиннен басланады: « ... уйкен уьш кесек авыл, ногайлар турган ерлер арасында табияты ман, баска бир орын тутады. Онынъ карсысындагы авага карап узынайып турган тереклерининъ кешке тамаган авыл уьстине туьсирип туратаган коьлеткилери, ол тереклердинъ бутаклары арасында ушып юрген куслардынъ авазлары бу авылдынъ уйкен бир белгиси эди». Авыл аьдемлери балыкшылык, бавшылык, бакшашылык пан каьрлеп яшаганлар. Тысыннан караганда авыл аьдемлерининъ яшавы тынышлы. Ама байлар ман ярлылар арасында бола туратаган туьгилиссувлер бу кейфти бузады. Себеби: бай аьдемлер, ярлыларды талап, озьлерининъ байлыкларын оьстиредилер. А ярлы оьмири бойы ялда юреди, азаплыкта яшайды. Бу эки класстынъ яраспавы сол себептен шыгады. Язувшы геройларына, шыккан классларына коьре, тийисли акыл-кылыктынъ суьвретин береди.

Болат аьжи - геройлардынъ бириси. Ол «авылдынъ энъ уйкен бир байы, энъ уйкен кулагы». Онынъ мал-муьлкининъ коьплиги акында автор: «Болат аьжидей байлар тек бармак пан санагандай аз», – дейди. Ондай аьдемлер баскаша яшайдылар. Олар ялшыларына «уйлерининъ

тоьринде тек буйрык бергенлер», ярлы аьдемлердинь кара куьши мен байыганлар, озьлерине тенъ деп санаган бай аьдемлер мен конаклыкка кыдырып, ашап-ишип, завкланып куьнлерин озгарганлар.

Шыгармадагы ислер Болат аьжидинь каладан келеек конакларды уьйкен сый ман йолыгар уьшин аьзирленуьвлериннен басланады. Аьжи озин аьдемлерге танъ, берекетли этип коьрсетпеге шалысады. Сосы ерде онынъ табиятында карсылык коьринеди: ярлылардынъ ял акын ашаса да, конакларга кызганмай асын, аракысын, кымызын тоьгеди. Олар келеек куьн сайланып кийинип сав авыл ман кемединь алдына шыгады. Конакларды йолыгув, ашатув-иширтуьв повестьте олардынъ басын коьтерген ногай аьдетлер мен коьрсетилген. Аьжидинь зияпетине тенъ-дослары бек разы боладылар, аьвелгиден завьклы хабарлар айтып, кейфленип олтырадылар.

Хабарлавга сосы ерде автор бек кызыклы озгерис киргистеди. Эсирген тамада бурынгы аьдет пен Болат аьжидинь кызы Акбикейди Бегали молладынь улы Ажи-Керимге айттырады. Йыйылганлар бу затты бек макул коьредилер. Ондай ис те бурынгылардынъ осал аьдетлерининь бириси болады, бир-бирисине тенъ болмаган этип турган кыз Акбикей аьли яс санына кирмеген Ажи-Керимге байланады.

Повестьтинь «Ялшы» деген басында сюжетке ярлы яс Касай киреди. Ол повестьтинь бас геройы болады. Касай Болат аьжидинь ялшысы, яшавы колайсыз, топырак бас кишкей уьйи мен карт анасы болмаса, баска бир заты да йок. Ол 4 йылдан бери байга ялшы болып юреди. Онынъ аьжиге келип кыйынына эсап этеек болган коьриниси повестьтеги драматизмли ислердинь бириси болады эм окувшыда озькенишли сезимлер тувдырады. Болат аьжи бирде сусынынъ катылыгы ман, бирде алдаган озьлери мен ялшыдынъ йигерин йыгып, эсабын этпейди, ястан айырылмайды, неге десенъ Касай кайратлы куллыкшы. «Темир коллы Касай ыразы болмаса да, аьжиде калды. Баска амал йок эди», – дейди автор.

Акбикей мен Ажи-Керимнинъ тойларын хабарлав, оны ман бирге карауьйли ногайлардынъ той аьдетлерин суьвретлев шыгармадынъ ишиндеги маьселели сораьлардынъ бириси. Той аьдети, озувына коьре, сюжеттинъ туьрли ерлерине кире барады.

Повестьтинь «Байрам шай» деген басында бурынгы аьдетлер мен яс пан кыздынъ танысувы акында айтылады. Кыз айттырылганнан сонъ киев болак яс «бес – он йолдасы ман келип, енъелердинь сыйларын коьрип кететаган кишкей бир конаклык» болган. Ажи-Керим акында язувшы халк арасында юрген хабарлар деп айтып баслайды: «Киев яс экен. Эй бойы озьпеген. Ондай киев болама? Ол бала ша», – деп кызга караганда, онынъ тагы да коьп кемшиликлери бетленеди.

Ажи-Керимнинъ тыс коьриниси, суьврет нышанлары селеке мен бериледи: «Оьзи зунширкейдей болса да, кийген кийимине кара аврак секилленип, басына коркак боьрк, уьстине туьз этек пальто-тон кийгизиптилер».

Ажи-Керимге карсылас этип, автор Касайды коьтерип айтады: «... киевлерди сыйлап юрген халктынъ арасында озининъ бойы, шаркы ман айырым бир орын туткан ялшы». Язувшы повестьтинъ тагы бир келиси келген еринде «коьзи сызылып, янъы шыгып келеяткан кара мыйыклы, узын бойлы, кенъ омыравлы» деген соьзлер мен Касайдынъ суьвретин толтырады.

Ногай тойдынъ завкы коьызда болган. Автор бек уйкен шеберлик пен коьыз акында айтады. Ногай халкы той акында коьп йырлар шыгарган эм коьызды да йырлатып тарткан. Киев коьринген тойда кызлар ясты кажавлап коьп йырлар йырлаганлар. Коьыз ногай кыздынъ яшавына бек эрте бала заманыннан алып кирген. «Ногай кызынынъ коьыз ойнавы баска, ол коьыз аркалы, озининъ тил мен айта алмаганын коьыз бан соьйлетеди». Коьыз той аьдетлерининъ энъ керекли алаты болады. Сонынъ ушин автор ога артык эс этеди эм хабарлавда художестволы персонаж этип суьвретлейди.

Автордынъ ногай коьыз акында сезимлери бек куьшли: «Ах, ногай кызынынъ дертли коьызы! Сени ким шыгарган, ким сага мунша затты уйреткен? Коьыз! Коьыз! Коьыз!» Бу соьзлерде язувшы ногайлардынъ миллет культурасынынъ оьлшемине кайдай уйкен белги бергени коьринеди. Той аьдетлери ишинде кыз бан ястынъ коьрисуьви бек кызыклы заман болады. Кыз коьринмеге деп «коршактай аьзирленеди», яхшы болып кийинеди. Аьдетке коьре, Ажи-Керим тенълери мен сол уйге кирип олтырып, сыйланып, сонъ яслар кетип, оззи ялгыз калганда, кыз кирип келеди. Акбикей ясты, биринши кере коьргенлей, яратпайды. Олар бир-бирине айтпага соьз таппайдылар. Карауьйли ногайлардынъ уьндев аьдети де сейирли. Онынъ да оьз аьдети бар. Уьндевге шыгаяктан алдын кыздынъ уйине баьри кардаш-кавымы шакырылады, ас-сув аьзирленеди...

«Сыр шешилди» деген бастан алып сюжеттеги ислерге Касай киреди. Онынъ келбетин автор Ажи-Керим мен тенълестирип береди. Ол ярлы, ама куллыкшы яс. Авыл арасында аьр не иске колайлы, «дагырдашыл», сезгир. Касай ман Акбикей бир-бирлерин суьедилер. Ама олардынъ арасында тек социал тенъсизлик тувыл, кыз «берилген», энди узатылаягы калган деген эски аьдет те бар. Оны ман геройлар куьресе алмайдылар. Карсысына, булардынъ суьювлери билингенде, байдынъ залмылыгы куьшелене береди. Касай куллыгыннан кувылады, эм кыс киреек заманда, бир затсыз калады. А анасы оьлгеннен сонъ, дуньяда бир диреги де болмай, оьксизлигин анълайды. Оннан сонъ Касайдынъ яшавы исши аьдемлер арасында типографияда озады. Ол мунда баскаша тербияланады, оқып-язып уйренеди. Соьйтип язувшы Касайды революционерлер куьбине киргистеди. 1905-нши йылдагы революцияда ол ясыртын уйыспаларда катнасады.

Повестьтинъ «Так той» деген басы айлак сейирли, хабар тагы да тойга коьшеди. Акбикейдинъ аты ялшы ман шыкканга, Ажи-Керим ога бугызлы болады, эм ястынъ атасы ман анасы той аьдетлеринде

бир неше кере кыздынъ сыйын кемитедилер. Соны ман Акбикейдинъ янъы яшавы авыр болаягы алдыдан белгили. Неке кыздынъ уйинде кыйылганнан сонъ, такты (кыздынъ муълкин) йибередилер. Ол да оъз аьдети мен азбардан шыгады. Тактынъ ызыннан кызды да ойын ман, йыр ман, кобыз бан озгарадылар.

Такты киргистип ерлестируув де енъелер арасында «талас пан, тоьбелес пен» озган. Янъы келиннинъ муълкин «уьйге киргистип ерлестирмеге катнасув да сыйга саналган. Такты алып келген кудаларды эм кудагыйларды той иеси бек сыйлаган.

Повестьтинъ калган кесегинде Касай ман Ажи-Керимнинъ акыл-кылыклары карсылас кепленедилер. Касай оъз яшавын байлар ман куьреске, янъы яшав туьзип, социализм курылысын яшавда бегитпеге багыслайды. Янъы историялык аьллерде Касай янъы аьдем болады. Ол авыл хозяйствосы институтында окыйды, совхоздынъ бакшашылык ислеринде етекшилик этеди, яшавда оъз орнын табады.

Ажи-Керим болса яшавда енъилликти излеген осал табиятлы, эриншек аьдем этип оьзин танытады. Картлар Болат аьжи, Бегали молла совхозга колларынан келген зыяншылыкты этедилер. Ама олар баьриси де янъы влаьстьинъ куьши мен дембиге йолыгадылар.

Акбикей повестьте бир баска болып кепленеди. Эгер шыгармадынъ биринши кесегинде коьп корлыкларга шыдаган болса, социализм курылатаган йылларда ол бек йигерли кыскааяклы болады, эрине карсы шыгып, совхозга куллыкка барады. Оьзи шыккан класска карсы экенин эткен иси мен коьрсетеди: картлардынъ коьмген коьп байлыкларын, алтынларын оькиметке таппага ярдам этеди. Бу персонаж бан язувшы кулактар ишинде янъы влаьстке алал юреги мен караган аьдемлер де бар экенин коьрсетеди.

«Куьнлер бир-бирининъ ызыннан кетуьвде. Бригадалар арасында ярыс куьшленуьвде. Аьр бир бригада оьзине берилген исти белсенип ерине еткеруьв уьшин шалысады. Эриншеклер кагылып шетте каладылар. Бу соьзлер мен автор, социалист истинъ етимислерине куванып, онынъ яшавда берк аяк басканын шаьатлайды.

Мурат АВЕЗОВ

ДОМБЫРАДЫНЪ АНЪЫ

**Шатлык меним бар денимде не шаклы,
Тап наьсибим коькрегиме сыймайды.
Сол саялы домбырам да кувнаклы,
Наьсибимди дуныяга йырлайды.**

Мине сосы доьртлик пен ашылады поэт Солтанбек Аджиковтынъ ногай поэзиясында биринши карлыгашы, «Домбыра» деген ятлавлар йыйынтыгы.

Яс ногай поэти С.Аджиков ногай поэтлердиенъ эм язувшылардынъ ортак йыйынтыкларында да яратувшылык исин уьзбестен баспалап турады.

Эм мине оьз алдына шыккан ятлавлар йыйынтыгы. Не зат сол йыйынтык акында айтпага болады? Коьп зат...

Мине «Эки йол» деген ятлав. Мунынъ туьп маьнеси аьлиги яслыктынъ ата-агалардан калган йигитлигин, оьткирлигин йойытпаспыз деп оьз халкын сендируьв болады.

«Биз аьзирмиз, - дейди поэт, - тик йол ман бармага, янъы йол салмага яркыраган бийикликке, аь

**Экинши сабыр йол, барар айланып,
Кыйынлыктынъ туьргинип излеп азын,
Йыландай бирде майысып, байланып
Йолавшыдынъ йок этер юрген ызын».**

Элбетте, сондай йол бизим совет ясларга ят эм керексиз. Аьне сол маьнеди коьтереди «Эки йол» деген ятлав.

Терен маьнели «Сен тувганда...» деген ятлав ногай поэзиясынынъ уста оьрнеги мен язылган:

**«Тувмас уьнсиз юмырткадай тымалап»,
Ак тувылма шыккан соьзлер бу халктан.
Аьдем тувган кышкырык пан янъырап,
Дуныяды аьжепсинтип караткан.**

Сосы сыдыраларды окыган аьдемнинъ эсине сыйлы совет язувшысы М.Горькийдинъ: «Аьдем! Ол оьктем занъырайды» деген соьзлери келеди. Поэт оьзининъ туьп маьнесин: яшавдынъ дуныяда таьвесилмес булагы, ол аьдемнинъ тувувы экенин аьллатады.

Аьдем! Ол соьзди тек аьхлап, аклап билмеге керек. Эм С.Аджиков буьгуьнги яс несилге тоьмендеги соьзлер мен айтады:

**Йыллар, йыллар сув агымдай агады,
Яслар, яслар оьгедилер куьлпилдеп.
Йыллар ынжы мойшакларын тагады,**

**Йибек йипке тувган куьнди белгилеп,
Тувганыньда дунияды куьлдирдинь,**

**Энди ога кайратлыкты эндир сен.
Тувганыньды кышкырык пан билдирдинь,
Яшавыньды бу куьнде де билдир сен.**

Солтанбек Аджигов – врач. Эм мол эки узак затгы: медицина ман поэзияды калай бирге озинде сайлайды деп сорамага боладылар окувшылар. Ама бу эки узак заттын арасында бир ортак тамыр бар. Ол халктын наьсиби ушин янынды курман этуьв.

Эгер юрек йырласа, оны куьш пен де токтатып болмасынь. С.Аджиковтын поэзиясында куьнхиртликти бир де коьрмесинь. Мысалы, «Сокпагым» деген ятлавды алып карайык толысынша:

Мен ятаман больницада агарып,
Дунияга карай эдим коьнхилсиз.
«Кыска болды сокпагым, – деп кайгырып, -
Яшадым, деп, бир маьнесиз, белгисиз».
Тек янымда тап белине еткенлей
Ак сакаллы карт ятады кыйналып.
«Кайтып кел, деп, тагы меним мавлыгым».
Ол тилейди кеше, куьндиз ялынып.
Карай турып яшав суьйген бу картка,
Тап канаттай ашылады кушагым.
Эки коьзим бек тикленди ян-якка:
«Йок, йок меним уьзилмеген сокпагым».

Бу ятлавда эки контраст. Куьнхиртлик эм ак туьс. Биринши сыдыралар ятлавдын геройын бу дуныядан уьмитин уьзген аьдем этип коьрсетсе, ызгы сыдыралар оны яшавга йигерли этип каратып, куьреспеге шақырады. Эм сонгы сыдырада геройдын ырык яшавга сенгенин коьремиз.

Суьйим лирикасы ногой поэзиясында коьп орын алса да мактагандай тувыл. С.Аджиков та суьйим акта ятлавларында бизге бир яньылык та аькелмеди десек ушын болар. Ама уста язылган ятлавлар суьйимнин ер юзинде энъ де куьшли сезим экенин, суьйгенлер ер юзинде энъ де наьсипли экенин ынантады.

Онынъ «Коьзлер», «Карагыз», «Сенинь ушин» деген ятлавлары йогарыда айтылган соьзлерге шайыт. «Коьп соьз коьпиреди» деп те айтадылар. Сога коьре де коьпиршикленип олтырсак, поэзиядын таза сувын ишпей турып, асыгыслы карар шыгарып олтырарлар окувшылар. Ызгы соьз окувшыдыкы. Аь мага коьре С.Аджиков озининъ «Домбыра» деген книгасы ман окувшылардын юреклерине йол табар.

“Тувган ерим” деген альманахтан алынган, 1974 йыл

Өлар ислери мен сый, абырай казанганлар

ЭР ЙИГИТ ЭЛ УЫШИН

Ногайда «Эр йигит Эли уышин тувады» деген аьруув соьзлер бар. Оьзининь яшавын аьскершилик кесписине багыслаган ердесимиз, Эркин-Юрт авылыннан Юрий Кенжалиевич Казаков тувган Эли алдында кызмет кылувын кайсы юртта да намысы ман толтырып келеятыр.

Озган йылдынь сентябрь куьнлеринде биз ис аьрекетимиз бойынша Калмыкиядынь бас каласы Элистада Савлайроссиялык журналистик форумунда катнаскан эдик. Юртымыздан узак ерде бизим ердеслеримиз де мунда яшайтаганлары акында эситип, кувандык. Солардынь бириси - Калмык Республикасынынь аьскершилик комиссары полковник Юрий Казаков пан йолыгысып айкаспага бизде, оькинишке, амал болмады. Ама бизим ердесимиз Калмык Республикасында сыйлы аьдемлердинь бириси экени, соны ман биргесине йогары эм яваплы ис орынында ислейтаганы, республикадынь басшылыгы да оны баалайтаганы ман оьктемли болдык. Тагы да бир ердесимиз – Адил-Халк авылыннан, Калмык Республикасынынь Следствиелик комитетининь управлениесининь процессуаллык коьз салув боьлигининь тамада инспекторы Шамиль Дюрменов бизди йылы йолыкты, ол бизге Юрий Кенжалиевич айлак алал эм яныплы ясы уьйкен болаатаганы акында билдирди. Ерли журналистлер де оны куллыгына сахый, йогары аьдемшилик касиетлери болган эм айкасувга ашык аьдем деп билетаганлары акында айттылар.

«Уясында не коьрсе, ушканда да соны этер» дегенге усап, сол эрлик, йигитлик касиетлерининь булаклары не затган басланганы акында билеек болып, туьнегуьнлерде биз Юрий Казаковтынь анасы Раиса Лукмановна ман йолыгыстык. Онынь улынынь бактысы калай кепленгени, аьелинде кайдай тербия дерислерин алганы акында кыскажыкыга хабарламага тиледик.

Анасынынь айтувынша, аьскершилик кийим кийип, бактысын шынты эрлик кесписи мен байланыстырмага уьмити Юрий Казаковтынь юрегинде аьле кишкейиннен басланган.

– Улым Юрик бала заманыннан алып пластилиннен аьскершилердинь келбетлерин ясайтаган эди, эм рядовойдан баслап генералга

дейим ол аскершилик мертебелерди, кайсы мертебеге кайдай аьплеклер, неше юлдызлар келисетаганларын билетаган эди. Атасынынъ уйкен кардашы Азамат Имамович кеспили аскерши болган. Ол Ташкенттинъ танк училищесин кутылган, Уллы Аталык кавгасында катнаскан. Соьйткенде, онынъ коьрими мен Юрий де аскерши болмага мырат эткен. Кавга акында Азаматтынъ коьплеген хабарларын эситкен Юрий аьле алты ясындагы бала болып, немецлер акында хабар язган эди. Соьйтип, ол енъил болмаган кеспиге юреги мен ымтылыслы болып, савлай яшавын да аскершилик йолына багыслады, – деп хабарлады Раиса Лукмановна.

Кыскаяклыдынъ хабарлавынша, Юрийдинъ атасы кеспили взрывник болган. Онынъ кесписи айлак сийрек болганнан себеп, кыралымызда болдырылатаган уйкен ГЭС-лердинъ курылысларына оны шақыратаган эдилер. Уьш йылды Раиса ян досы ман Иракта да куллык этип яшадылар. Мунда Евфрат йылгасында курылатаган ГЭС-тинъ куллыкларында Юрийдинъ атасы да катнаскан. Айтып озбага тийисли, Раиса уста ис тигуьвши болганнан себеп, онынъ да куллыгы уйкен соралув ман пайдаланатаган эди. Кыскаяклыдынъ хабарлавынша, ол Иракта россиялык элшилигинде ислеген кыскаяклыларга ахыр-туьрли шыбалар, кийим тиккен.

Бир кесек заманнан сонъ Казаковлардынъ аьели Грузияга барган, мунда ГЭС-тинъ курылысы басланган болган. Эки йыл ярым заманнынъ бойында К.Казаков мунда ислеген, сонъ олардынъ аьелин Казахстанга шақырганлар. Темиртау каласында яс аьел бес йылды яшаган. Тап мунда Юрий тувган. Кенжали Казаковтынъ кеспилик усталыгы Дагыстанда кереккенде, яне аьелге йол шыгады. Сол заманларда Сулак ГЭС-ининъ курылысы кыралымызда уйкен курылыслардынъ бириси эди.

Яслык йылларын Раиса уйкен йылувлук пан эскереди.

– Кайдай аьруьв заманлар эдилер. Дагыстанда бизге аьле барганлай ак квартира да бердилер. Биз тап аскершилердей болып, ер-ерде ислеген болсак та, специалистлерге уйкен сый этилетаган эди, каерде де бизди йылы йолыгатаган эдилер, – дейди кыскаяклы.

Дагыстанда олардынъ экинши уллары Хасан тувады. Тап мунда Юрий де мектебтинъ 10 классын кутылып, Харьковтынъ Йогары танк гвардия командалык училищесине туьседи, ама тез огына атасынынъ кардашы Азамат окыган Ташкенттинъ Йогары танк командалык училищесине коьшеди. Мунда окувын етимисли бажарган кеспили яс аскершиди Монголияга кызмет кылувга йибередилер. Бес йылдынъ бойында танк взводын басшылаган офицер яс аскершилерге терен билимлери мен, усталыгы ман коьрим болады.

Кыралымыздынъ аскершилик командованиесининъ тапшырувы ман Юрий Казаков каерде де озининъ борышларын намысы ман толтырган. Соьйтип, Элимиздинъ шақырувы ман ол Грузияда кызмет кылган, Арменияда ер сенъкилдевининъ баьле-казасыннан аьдемлерди куткарган. Соьзсиз де, кеспили кадрлык офицерде ата-анасыннан кан ман синъген шыдамлык, эрклик, янавырувлук касиетлери, боьтен де, аьдемлер уьшин кыйын вакытларда айлак та яркын ашыкланганлар.

2002 йылда кеспили офицер Шешен Республикасында кызмет кылган. Туурли аьскершилик ис орынларында ислеген Юрий Кенжалиевич Казаков берген аьскершилик антына дайым алаллыгын коьрсетип, ис дослары, тербияланувшылары арасында сыйлавга тийисли болып келеятыр. Йогары намыслык, дурыслык, аьдемшилик касиетлери Юрийдинь ишки дуныясынынь, эдаплыгынынь ийги яклары боладылар. Аьскершилик кызмет кылувынынь йылларында кеспили офицер озининь билимлерин теренлетуьв мырат пан Москвадынь М.Фрунзе атлы Академиясын да кутарган.

2006 йылдан алып Юрий Кенжалиевичти Калмык Республикасына аьскершилик комиссариатты басшыламага йибередилер эм мине 13 йылдан бери сыйлы ердесимиз Калмыкиядынь аьскершилик комиссары болып ислеиди.

Тувган Элине намыслы кызмет кылувы уьшин Ю.К.Казаков йогары оькиметлик савгаларга тийисли болган. Озган йылда Россия Федерациясынынь коршаланув министри аьскер генералы Сергей Шойгу бизим ердесимизди «Аьскершилик сыйлары уьшин» деген орден мен савгалаган. Оннан баска Юрий Казаков «Аталык алдында сыйлары уьшин» 2 дережели Орденнинь медали мен, «Аьскершилик службада отличие уьшин» 1 дережели медаль мен, «Аьскершилик йигитлиги» уьшин медальлер мен эм тагы да коьплеген озге сый белгилери мен савгаланган. Соьзсиз де, сондай йогары оьрметлеге тек исине алал, йогары эдаплы, сулыплы аьдемлер тийисли боладылар.

Аьр аьдемнинь яшавында сенгендей, кыйынлыкты да, ийгиликти де бирге боьлген аьдеми – ол ян досы. Юрий Кенжалиевич те озининь «юрегининь яртысын» аьле окувын кутылган заманда «тапкан». Киргизияда тувып оьскен татар кызы Роза да йогары билим алув мыратта байланыс институтын кутылган. Юрий мен аьел туьзип, олар аьелде эки улды оьстирдилер. Кеспили офицерди бактысы кайсы юртка аькетсе де, Роза оны ман бирге «кызмет кылып» турды. Соьйтип, тунгыш кедеси Али Монголиядынь бас каласы Улан-Баторда тувган, кишкейи Азаматтынь тувган ери - Грузия. Казаковлардынь уллары да аьскершилер династиясын алып барадылар, демеге болады.

Али атасындай болып, Ульяновсктынь йогары аьскершилик училищесин кутылган, соьлеги заманда Моздок каласында аьскершилик кесектинь батальонынынь штабынынь начальниги болады, ога майордынь аьскершилик мертебеси берилген. Уьйленген, ян досы Минара ман эки балады оьстиредилер. Азамат болса, Калмык Республикасынынь УБЭП боьлигинде ислеиди. Яслардынь экеви де аталарыннан коьрим алып, шынты офицердинь сыйын якламага шалысадылар.

Раиса Лукмановна ман хабарласувымыздынь барысында биз Юрий бос заманында не зат пан каьрлемеге суьетаганы акында да сораймыз. «Ол буьгуьн де пластилиннен, а бирерде балшыктан суьлдерлерди ясавын коймайды, керисинше, бу каьрди айлак суьеди, оннан баска

ол суьвретлеп те биледи, анъшылав ман, балык ыслав ман суьйип каьрлейди. Баска юртларга да кыдырмага суьеди», – деп яваплайды кыскажкылы.

Аьелинде уьш улды оьстирген Раиса Казакова оьзининъ эри мен бирге (яткан ери еннет болсын) аьр кайсысына билим, тербия берип, олардынъ уьй болганларына, аьеллеринде балалары оьсетаганларына куванады. Онынъ айтувынша, язда уллары аьеллери мен ата юртка йыйыладылар. Юрийдинъ иниси Хасан кеспили суьвретши, узак йылларды аьели мен Уренгойда яшайды, онынъ уьш кызы бар. Кишкей инилери Рустам эпшилик пен каьрлеп баслаган. Онынъ да аьелинде эки кыз эм бир яс оьседи. Раиса оьзининъ аьвлетлерине эм келинлери Розага, Асяга эм Иринага татымлыкта, бир тиллекте яшап, ясы уьйкенди де сыйлайтаганлары уьшин разылыгын билдиреди. Йиенлер эм йиеншерлер ясы уьйкеннинъ куьезлери боладылар.

Биз, соьзимизди битире келе, полковник Юрий Кенжалиевич Казаковка, онынъ юзинде тынышлыкты саклавда туратаган баьри де аьскершилерге, берк ден савлыкты, наьсипти, исте эм яшавда йогары етимислерди сагынамыз.

**Кырымхан ДОБАГОВА,
«КЧР-дынъ сыйлы журналисти»**

САВГА МАГА ЯШАВЫМНЫНЪ АБР КУЪНИ

**Конылимнинъ дуъл-дуьлиндей,
Озадылар йылларым.
Яшавымнынъ шаатлары –
Куьмисленген шакларым.**

– Айхай сени, яшавдынъ тегершигин арт айландырып болмайды. Дуныяда яшаган аьдемнинъ оьмири – айындырыктынъ йылт эткен йылтынындай, – деп баслады соьзин сонъгы кере олтырып хабарласканымызда кыймасым. – Ама...

«Ама» дегенинде, мен кыймасымнынъ айтаятырганын боьлип:

– Ал энди, сен мени яшавдынъ философиясына аькетеек боласынъ-ма? – дедим. – Ама, зегенлилердинъ бириси айтканынша, йылларынъ – сенинъ байлыгынъ. Эне сол байлыктынъ энъ эстеликли шаклары акында йиптинъ тымалагын агаткандай этип бараш.

– Айтувынъ дурыс, яшавымызда энъ де ийги шакларымыз ынжы мой-шактай тизилип барганлар, – деди Кеусар. – Яслыгымнынъ кунарлы шаклары – косагым ман аткарган йылларым. Уьйкен суьювимиздинъ шаатлары – артлы-артыннан тувган уьш баламыз! Буьгуьнги куьнде тоьгерегимде айланган эки кызым ман улым, шавып юрген йиенлерим – меним куьезлерим. Оларга карап, яшавым босына кетпеген деп оьктемли айтпага боламан.

– Яшавда ыз деген эне сол зат, – деп мени мен соьйлесип олтырган кыймасымнынъ яшав тымалагын агаттыраяк боламан.

– Яшавымнынъ номай кесегин оьткенимде, конылимде куйылыскан ойларымды сага, суьйген кыймасым, тоьгинип айтпага суьемен. Суьйсе, философия да болсын, – деди Кеусар. – Элбетте, яшавымды янъыдан баслар эдим. Бир кесек затларды туьрлендирер эдим...

Акыйкат ойлар. Ога соьз йок. Кыймасымнынъ мерекеси – 80 йыллыгы алдында олтырып соьйлескенимизде экевимизди де ойларымыз яланъаяк, яланъбас бала шагымызга, ярык куьмбезли яслык куьнлеримизге алып кеттилер. Соьзди басыннан басласанъ,

баягы тымалак йипти агаткандай болатанын мен узак журналистлик йылларымда сынаганман. Соьзимиздинъ барысында Кеусар:

– Сен билмеген не затым бар? Оьзинъ бир аьруьв этип билесинъ, – деп баьленше кере мага куьлемсиреп карады.

Ол тувра. Экевимиздинъ де бала шакларымыз Карамурзай авылынынъ каты агынлы, толкынлары толы Кобаннынъ ягасында оьткенлер. Аллахтан эмир болып, Кобаннынъ толкынларын арт кайтарып болса, олар кавга эм кавгадан сонъгы авыр йылларымыз акында коьп затлар айтар эдилер.

Кеусар-экевимиздинъ бактыларымыз тар айкасувлы болып, вай-вай Керейлер орамында озганлар. Экевимиздинъ де аталарымыз кавгага кетип, аналарымыз экисер бала ман калганлар. Тек Кеусар-экевимиз тувыл, бебелеримиз Мурат пан Аскер де – айырылмас дослар эдилер. Биз де, яслар да авыл мектебинде окыганмыз. Кырал алдында оьзлерининъ эрлик борышларын толтырмага шаклары еткенде, Мурат пан Аскер кызмет кылмага да бирге кеттилер. Олар уш йылды Украинадынъ Житомир областининъ Коростень каласында болдылар. Кызмет кылув болжаллары кутылган сонъ, бебелеримиз тувган юртларына бирге кайттылар.

Тобанбас уйлеримиздинъ тесик-тесигиннен кытлык, яланъашлык бакырайып карайтаган болсалар да, анам Мусурхан ман Кеусардынъ анасы Айганым окыганымызды суьйдилер. Сол йылларда Черкесск педучилищеси тек бизим авылдынъ яс аьдемлери ушин тувыл, савлай Керуьв Кавказдынъ яс-явкасы ушин де кеспили специалистлерди аьзирлевдинъ отаны эди.

1952 йылда Карамурзай мектебининъ 7 классын биринши болып кутылган яслар, окытувшыдынъ кесписин алар ушин, Черкесск педучилищесине туьсип, ызгы выпусклардынъ яслары эм кызлары ушин де йол аштылар. Биринши болып окытувшылык дипломларды авылымыздан Абдул-Кадыр Карасов эм Рауф Шавахов алдылар. Абдул-Кадыр педучилищеде суьйген орыс кызы Динага уйленди. Экеви де, Рауф та Карамурзай авылынынъ мектебинде куллык эттилер.

Бириншилерден сонъ педучилищеди Аскербий Киреев, Бекмурза Акаев, Межитхан Киреева, Фатима эм Шерифе Буранбаевалар кутылдылар. Мектепти 1954 йылда кутылганлардан 1958 йылда кеспили дипломларды Мурадин Биюков, мен, Кеусар Арсланалиева алдык. Кеусар ман экевимиз окувымыздынъ доьрт йылында да бир-биримизден айырылмадык: общежитиеде де яшадык, байыр квартирада да турдык. Биз яшайтаган уйдинъ баска бир яртысында Аскербий Киреев пен Мурадин Биюков туратаган эдилер.

Педучилищеде окыган йылларымыз акында таьвесилмес таварых кебинде кешеси-куьндизи хабарламага боляк. Аналарымыз бармакларын кылдай шайнап, танънан алып, туьннинъ ортасына дейим койынларында ясырып бир-эки наьруьк качанын аькелеек ушин, ыдырынып-сыдырынып, колхоздынъ ызанларында юрселер де, тамагымызды кытпадылар.

Аналарымыз артынып-сартынып, йолавшы коьликлерде бизге бирер пуд ун, бирер шелек ералма алып келетаган эдилер.

Черкессктинъ Советский орамындагы общежитиеден алыс болмай, пекарня бар эди. Унларымызды сол пекарняга берип, юмасына бир кере обтпек алатаган эдик. Сол обтпектинъ даъми соьлеге дейим де танълайымда турады.

Квартирде турганымызда окувдан кайтсак, Кеусар-экевимиз керогазда яде ералма асамыз, яде борщ, суп этемиз. Яртикурсак болсак та, окувга аваслыгымыз айлак куьшли эди.

Йыллар озып, яшав туьрлене берди. Ама онъайлы, берекетли яшавга куванмага аьле де эрте эди. Бобтен де, 1947 йылда болган ашлык кыралды шоьнъктирди. Аналарымыз обз яшавларында «обх» деп тыншайгандай куьнди коьрмеген болсалар да, «каьрипке де бир куьн тувар» дегенше, келеек ярлык яшавга ыйнанып яшадылар. Кавгага кеткен балаларынынъ аталарын заркылып сакладылар. Ама Кеусардынъ атасы Аубекирге эки айланып юртына кайтпага Аллах буйыртпады.

Аубекир Арсланаалиев кавга йылларынан алдын йогары окытувшылык билими мен директор болып, бас дегенде, Карамаурзай авылынынъ мектебинде, сонъ Канглы авылында куллык эткен. Канглы авылынынъ мектебинде Аубекир Камбаровичке багысланган эстеликли муьйс ярастырганлар. Коллектив биринши директорды мутпайды, ога багысланган эскеруьв кешликлерин озгарады.

Меним атам Борисбий Дышеков сталинши язалавдынъ зыкысын шегип, уьйине тек 1952 йылда кайткан. Ама кавгада алган яралары, Сибирьдинъ шахталарында тизине еткен бузлы сувда турып, коьмир казганларын онынъ савлыгын улгайтылар. 1974 йылда, 65 ясына келип, атам дуныядан тайды.

Черкессктинъ педучилищесин кутылган сонъ, мени Шешен-Ингуш республикасынынъ Шелков районуна, Мурадин мен Кеусарды Дагестаннынъ Ногай районуна йибердилер. Педучилищеде алган билимимиз бен канагатланып калмай, кеспимиз бойынша йогары билимли специалистлер болмага суьйдик. Кеусар ман Мурадин Ставрополь пединститутын окып битирдилер. Мен заочно кепте Шешен-Ингуш обкиметлик университетинде окыдым.

Ногай районунынъ Карагас авылынынъ мектебинде уьш йыл куллык эткен сонъ, Кеусар авылымызга кайтты. Конъысы Голицино селосынынъ мектебине куллыкка орынласты.

Уьш йылды куллык эткен сонъ да, Шелков районунынъ тамадасы Александра Теряева (Ставропольден эди) Каршыга авылынынъ балаларын ногайша окытаяк специалист таппадыкша, мени куллыгымнан босатпады.

Тувган якларыма кайтканымда, бактым мени яне Кеусар ман растырды. Карамаурзай авылынынъ мектебинде куллык этетаган нагашакам Магомет Сеитович Киреев мени куллыкка орынластырар уьшин, сол ок Голицино селосына алып барды. Мектептинъ директоры Павел Алексеевич (тукымы эсимде тувыл) аьдемнинъ кадирын анълаган, айлак танъ аьдем болып коьринди. Экиленши, Магомет-нагашакамды аьруьв таныган себепли, тилегин кайтараялмады.

Суьйтип, Кеусар-экевимиз куьнде де Голицинога юретаган

болдык. Явын-шашын, кар-боран демей, ава кайдай кыйтыклы болса да, кыймасым ман экевимиз бир йол да куллыгымызга кешикпедик, мектептинъ куллык йорыгын бузбадык.

1966 йылдынъ кыс шагынынъ боранлы куъни эсимде. Мектептинъ касына келип янаскан енъил автомобильден шыккан эр кисилер Кеусарды шакырттылар. Ярабий, кимлер экен, не зат уьшин келгенлер деп окутувшылар орамга шыгатаган терезелерге ябысып карадылар. Кеусар эр кисилер мен бир затлар соьйлести де, шавып мектепке кирди.

– Мени мен бармасанъ, боляк тувыл, подруга, – деди кыймасым.

Мен анъламай Кеусарга карайман.

– Аькетпеге келгенлер, – деди яне Кеусар. – Акашпага, энди анъладыньма? Бараятырган яс Орак авылыннан. Мени ялгыз йибереексинъме, аьше? Не зат ойланасынь? Тез кийин. Сол затты Павел Алексеевичке айттык. Ол куьлемсиреп:

– Наьсибинъ ашылсын, Кеусар Аубекировна. Тек Тамара Борисовнады да онда акаштырып олтырма, – деди.

Боран ман алысып, бир заманда Эркин-Юртка еттик. Атуовлардынъ уйлери аьдемлерге толган эди. Келетаганлар эсикти кынъырайтып ашып, бир де мага, бир де Кеусарга карайдылар. Кайсымыз келин болып келгенимизди анъламай эдилер.

Собьтип, кыймасым Атуовларга хайырлы кеншек болды. Мухтар ман Кеусар уьш балалы болдылар. Аьелде Мухтардынъ анасы Злыкадан баска, Мухтардынъ тетейлери Медине мен Хаджа да бар эдилер. Кыскаяклылар коьптен оьмирлик отанларына кеткенлер (яткан ерлери ярык болсын).

– Мен уьйде коьп олтырмай, ерли мектепте куллык этип басладым. Атуовларга кеншек болып туьскен куьннен алып, Мухтардынъ анасы да, онынъ синълилери де мени оьз кызларындай коьретаган эдилер, – дейди Кеусар. – Мен де олардынъ юреклерине етпеге шалысатаган эдим. Бир куьн бетлерине ел болып тиймегенмен. Артлы-артыннан кызларымыз Мая, Джамия, улымыз Артур тувганларында, балаларды каравда уьйдеги ясы уьйкенлер бир куьн мага авырлык келтирмедилер, куллыгымнан да тыймадылар.

Кайсы бала да оьз кысмети мен тувады дегенше, Атуовлардынъ аьвлетлери, ата-аналарына ызлап, аьеллерин курып, уьй болмага шалыстылар. Анадан коьрген тон пишер дегенше, Мая ман Джамия кеспили специалистлердинъ дипломларын алдылар. Экеви де аналары Кеусарга усап, берекетлери колларыннан аккан уьй кыскаяклылары, уьшер балалардынъ аналары болдылар. Артур – доьрт баладынъ атасы.

Мухтар ман Кеусардынъ аьвлетлери де балалары кеспили специалистлер болганларын суьйдилер. Маядынъ кызы Нуретта акушер-гинекологтынъ кесписине окыды. Ол Икон-Халк авылыннан Булгаровларга келин болып туьсти. Эки баладынъ анасы болып уьлгирди. Яс аьел Уренгойда яшайды. Маядынъ экиншиси – Аслан Санкт-Петербуркта гражданлык авиация институтын окып битирген. Кенжепайы Лиана мектепте окыйды.

Джамиля юристтинъ кесписине Армавирде окыган. Ставропольде окып, экономисттинъ кесписин де алган. Джамиля Адил-Халк авылыннан Альберт Зитляужев пен татым, уйымлы аел туъзгенлер. Зитляужевлердинъ уйкенлери Алиме – медицина куллыкшысы. Уллары Айвар Москвада Сеченов атлы медицина академиясын кутылады. Кызлары Медине – мектепте окыйды.

Артур Карамурзайдан Эсеналиевлердинъ кызлары Аминат пан бас коскан. Аелдинъ тувынъышы Шахим Пятигорсктынъ фарминститутында провизордынъ кесписине окыйды. Аеде уш кыз ъседи. Артур аели мен Ставропольде яшайды. Вахталык йосыгы ман Уренгойда куллык этеди.

– Аллахка шуъкир, балаларым яшавда ъз орынларын таптылар. Тек юрегимнинъ ярасы битпейди. Себеби – 2014 йылда ъмиримизди бир эткен косагым Мухтар яшавдан тайды, – дейди Кеусар. – ъзим он сегиз йылдан бербетин тыншаювдаман.

Этилген ийгилик мутылмас дегенше, Кеусарды ерли мектептинъ коллективи де, авелги окувшылары да мутпайдылар.

Берекетли уйде той таркамас дегенше, Кеусарга токтамай конъысылары келедилер «Кеусар Аубекировна», деп эсигин ашпайтаган аедем йок.

Тамара ДЫШЕКОВА,
«КЧР-дынъ сыйлы журналисти»

Дурбатта: кызлары Мая ман (онъда) эм Джамиля ман (солда).

КАНАТЛЫ КЫЗ ЛИНАРА

Бзгы йылларда Астрахань областинде баъри амаллар да табылган карагаш ногайлардынъ маданиятынъ оьстируувге, тилин байытувга, тарихин билуувге эм саклавга. Сол куллыктынъ ишинде коьрнекли орынды окытувшы Линара Зайдуловна Иргалиева (Баубекова) алады деп айтпага боламыз. Астрахань ногайлары арасында бу аьлемет сулыплы эм этеек исине яваплы хатынды танымаган аьдем йоктыр, неге десе коьп белгили ногай оьзгерислер Линарадынъ коьмеги мен оьтедилер. Мысалы, Навруз байрамы, «Ногай Джиени», «Джанибеков окувлары», белгили йыравшылардынъ концертлери эм сондай баска ямагат ислери.

Линара Краснояр районнынъ Сеитовка авылында тувган эм оьскен. Бу авыл карагаш ногайлардынъ юрты болады. Ама 1987 йыл куллык пан байланыслы болып, коьп аьеллер, олардынъ ишинде Баубековлар да, Астрахань калага коьшедилер. Кыз 27-нши мектебте окый турып, музыкальный школага да юретаган эди.

Баубековлардынъ аьелинде анъга, йырга аваслык коьп эди. Атасы Зайдулла Сеитовка авылында туьзилген «Ахтуба» деген ансамбльде гитарада ойнап катнаскан, 1975 йыл ансамбль Область алдында карагаш ногайлардынъ саният усталыгын коьрсеткен. Кыздынъ анасы школада окытувшы куллыгын юриткен.

Линара Баубековадынъ эсинде, кайтип ол биринши кере Сеитовка авылынынъ 200-йыллык мерекесинде халк алдында турганы. «Ак шалув» деген йырды атасы Зайдулла, абасы Базира эм кызалак оьзи бирге йырлаганлары. Оннан сонъ калада эм областьте озгарылатаган ярысларда карагаш ногайлардынъ маданиятын коьрсетип неше кере

катнасты. Школады кутарган сонъ кыз Астраханьдагы маданият училищеге туьседи. Студент заманында Линара ногайлардынъ «Бирлик» деген ямагат куьбининъ маданият ислеринде ортакшылык этетаган эди. 1998 йыл талаплы кыз училищеди битирип, Волгоград каладынъ маданият институтына йол алады. Институттынъ оькимет экзаменине Линара ногайлардынъ той аьдетин аьзирлеген. Кыз бан оькыган йолдаслары «Ак шалув» эм «Яр-яр, хош келдинъиз кудалар» деген йырларды йырлап коьмек эткенлер. Институтты кутарганлай Линара, Абдурахман Махмудовтынъ маслагаты ман, «Суюмбийке» деген ансамбльди етекшилейди. 2004 йыл ансамбль Махачкалада оьткен «Ногай Эл» фестивалинде катнаскан.

Линара Иргалиева юреги яраткан бир неше ислерди бир заманнынъ ишинде этип бажарады. Айтпага, ол 28-нши школада тарих дерисин юритеди, ямагат куьлыгында белсен катнасады, магистратурады да «Просветительская деятельность А.-Х. Джанибекова и его вклад в развитие культуры и образования Астраханской области» деген тема ман яклап уьлгиреди. Эндиги яс хатын илмилик исти де юритип болады, ол янъыларда Уральск калада халклар ара конференцияда «Сарайшик – Ногай Ордадынъ бас каласы» деген доклад пан шыгып соьйлеген. Аьелин де Линара Зайдуловна бир де мутпайды. Куьеви Радиль, хатыннынъ наьсибине, ян косагы этетаган ислерге карсы турмайды, кене де колыннан келген ярдамды дайым да береди. Кедеси Адиль студент, окувдан босаганда домбырада усташа ойнайды,

ногай маданиятынынъ «Эдиге» деген орталыгында яслар куьбин басшылайды, фотоаппарат пан коьрген затын суьвретке алмага суьеди. Кызы Медина каратэ мен аьвлигеди, куба туьсли поясты алган, солай ок тарих дерислерине де кыз маьне береди.

Халкка, ислеген ерине яныклы, яваплы аьдемлер арамызда коьп болган сайын, тоьгеректеги куллык тез юреди, яшав сол ерде оьрленеди. Ондай аьдемлер баьрин де алдыга ийтейдилер, солардынъ бириси Линара Иргалиева. Ол баьрине де шынты коьрим болган.

*Дженетхан ДЖУМАЕВА,
Карашай-Шеркеш оькимет
университетининъ аспиранты*

Бизим яслардынъ йоллары

АЙГУЛЬДИНЪ УЪСТИНЛИКЛЕРИ

Яслардынъ буюгунги етимислери – бизим келектеги куьезимиз. Акыллы, шалыскыр яслар сырасында озине ер алган деп Арслан кызы Кутильгереева Айгульди айтпага боламыз.

Айгуль Ногай районнынъ Терекли-Мектеб орталыгында тувган эм уьшинши класска дейим Джанибеков атлы мектебте окыган. Кыздынъ атасы Арслан Явгайтарович куллыктан себеп аьели мен Астраханъ каласына коьшеди. Эм Айгуль, калада окып юрген йылларында, коьп затлар ман кызыксынады: школада, областъте озгарылатаган викториналарда, олимпиадаларда, туьрли ярысларда кыз белсен катнасып, алдыда юретаган эди. Аьжейип ис, неге ди бир балалар баьри затка да заман табадылар. Олар озлери уьшин де, эриншеклер уьшин де шалысадылар. Айгуль де солай болганга, школады алтын медаль мен битирип, Астраханъ каладынъ медициналык университетине туьседи.

Атасы ман анасы да кыздынъ сулыплы эм яваплы касиетине бек куьезленедилер, озлерин наьсиплидей сезип, Айгуль уьшин яшавларына разылык билдиредилер. Оьзек те, кызга аьли де коьп окымага туьсеек, медицина тармагы авыр ислердинъ бириси. Сога коьре талаплы Айгульге ийги уьстинликлер йорамага суьемен эм «ак халатлы, ак ниетли» доктыр болар деп сенемен.

Дженетхан ДЖУМАЕВА

ГАМЗАТ АДЖИГЕЛЬДИЕВТИНЪ ЯШАВ ЙОЛЛАРЫ

Орта школадынъ ызгы йылы, 1957 й.

Гамзат агасы Бадий мен Москвада, 1965 й.

Гамзат Армияга кетеектен алдын

РФ коршаланув министри С.Шойгу Калмык Республикасынынъ
аьскершилик комиссары Ю.Казаковты савгалайды

Линара Иргалиева

Айгуль эм билим
министри Джувалаков